

ΕΛ. Πολίτου - Μαρμαρινού

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΕΣΤΙΑ* (1876-1895) ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΗΓΗΜΑ

(Μια αντίθεση και μια θέση)

Στην επί υφηγεσία διατριβή του «Το περιοδικό *Εστία* και το διήγημα» (Εκπαιδευτήρια Κωστήα - Γείτονα, Αθήνα 1982, σελ. 240) ο Γιάννης Παπακώστας εξετάζει, όπως λέει ο ίδιος, «για πρώτη φορά με τρόπο αναλυτικό τη συμβολή της *Εστίας* στην καλλιέργεια και ανάπτυξη του νεοελληνικού διηγήματος, ύστερα μάλιστα από την αποφασιστική πρωτοβουλία της να προκηρύξει διαγωνισμούς για τη συγγραφή του» (σ. 7).

Η μελέτη αποτελείται από *Εισαγωγή* (σσ. 15-24) και τα κεφάλαια: Α' *Η ίδρυση της Εστίας* (σσ. 25-34), Β' *Πρόγραμμα και στόχοι της Εστίας. Συνεργάτες και συνεργασίες* (σσ. 35-75), Γ' *Η οριακή χρονιά 1883. Οι διαγωνισμοί* (σσ. 76-112), Δ' *Τα μετά το '83* (σσ. 113-160), Ε' *Κυκλοφορία. Τελευταία χρόνια* (σσ. 161-176). Προτάσσονται: *Προσίμιο* (σσ. 7-8) και *Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες* (σσ. 9-12), ενώ σε *Επίμετρο* αναδημοσιεύονται τα κείμενα των προκηρύξεων των διαγωνισμών και οι εισηγητικές εκθέσεις των κριτικών επιτροπών (σσ. 179-220). Ακολουθούν *Ευρετήριο* κυρίων ονομάτων (σσ. 221-230) και *εικόνες* (σσ. 231-236).

1. Στην *Εισαγωγή* (σσ. 15-24) δίνεται μια πολύ γενική εικόνα του τελευταίου τέταρτου του 19ου αι. από πνευματική και πολιτιστική κυρίως άποψη και επισημαίνεται, πολύ σωστά, ότι την εικόνα αυτή αποκομίζουμε, σε μεγάλο ποσοστό, από τη μελέτη των περιοδικών της εποχής.

Ωστόσο δυο - τρεις γενικές παρατηρήσεις είναι εξαρχής αναγκαίες:

α) Από την εργασία του Παπακώστα λείπει εντελώς η αρχική υπόθεση, στην οποία, όσο τουλάχιστον εγώ γνωρίζω, οφείλει να βασίζεται κάθε ερευνητική δραστηριότητα, ακόμα και περιγραφική όπως αυτή που εξετάζουμε¹. Ήδη από τη σελ. 17 ο συγγραφέας είναι απόλυτα σίγουρος γι' αυτό που υποτίθεται ότι πρόκειται να αποδείξει: «Αναντίρρητα, το άνοιγμα για μια καινούργια πνευματική ζωή κατά το τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα έγινε από τις στήλες της *Εστίας*, του βασικού περιοδικού, που μετά το κλείσιμο της *Πανδώρας* (1872) μπόρεσε και να καλύψει το κενό εκείνης αλλά και να ανοίξει

1. Πρβλ. Neville Bennett, *Research Design*, The Open University Press, [London 1973], σ. 11.

νέους δρόμους στην πνευματική και λογοτεχνική ζωή της χώρας»². Και στη σελ. 19: «Η έκδοση της *Εστίας* συνέπεσε με την εμφάνιση του νεου για την εποχή λογοτεχνικού είδους: του διηγήματος, στην καλλιέργεια, διαμόρφωση και καταξίωση του οποίου η συμβολή της υπήρξε αποφασιστική και καθοριστική, παρά τις σοβαρές, αρχικές της επιφυλάξεις. Το νέο τούτο λογοτεχνικό είδος όχι μόνο το αγκάλιασε, αλλά και με τρόπο άμεσο και αποτελεσματικό το πρόβαλε και το επέβαλε στο κοινό...». Η διαφορά, ανάμεσα στις σελίδες της εισαγωγής και στις τελευταίες της μελέτες, είναι απλώς διαφορά τόνου: από κατηγορηματικός στην αρχή γίνεται στο τέλος ενθουσιώδης³. Και αναρωτιέται κανείς προς τί η έρευνα, αν όλα είναι από την αρχή τόσο καθαρά και σίγουρα; Είναι άλλωστε αυτός ο ενδεχόμενος τρόπος εκδίπλωσης της αποδεικτικής διαδικασίας;

β) Οι μαρτυρίες, τις οποίες προσκομίζει ο συγγραφέας, για να «αποδείξει» το θετικό ρόλο της *Εστίας* σε σχέση με το διήγημα, προέρχονται στη συντριπτική τους πλειοψηφία από τους κατά καιρούς διευθυντές του περιοδικού (Κασδόνης, Δροσίνης, Ξενόπουλος⁴), από τους στενούς συνεργάτες του (Μηλιαράκης⁵), ακόμα και από σημειώματα της ίδιας της *Εστίας*, που αποτελούν βέβαια αντάρσκα αυτοσχόλια⁶. Στις σελίδες μάλιστα 135-136 παραθέτει ο συγγραφέας εκτεταμένο και ενθουσιώδες απόσπασμα του Κασδόνη σχετικά με τον ευεργετικό ρόλο της *Εστίας* στην ανάπτυξη του διηγήματος. Το απόσπασμα αυτό, το οποίο κάθε προσεχτικός μελετητής θα δεχόταν με επιφυλακτικότητα, αφού προέρχεται από τον διευθυντή του περιοδικού τη χρονιά του διαγωνισμού (1883), ο Παπακώστας σπεύδει να το χαρακτηρίσει ως «μη υπερβολικό» (σ. 135). Με τον τρόπο όμως αυτό χρησιμοποιεί ως αποδεικτικό στοιχείο αυτό ακριβώς το οποίο υποτίθεται ότι πρέπει να αποδείξει.

Εξαιρετικά πενιχρές είναι εξάλλου οι μαρτυρίες των ίδιων των πεζογράφων, τις οποίες παραθέτει ο συγγραφέας, οι σχετικές με την ενδεχόμενη οφειλή τους στην *Εστία*, με εξαίρεση ίσως τον Δροσίνη — μόνο που στην περίπτωση αυτή δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι προέρχο-

2. Ότι πολλές φορές η *Εστία* προσπάθησε να συμβιβάσει αλληλοαναιρούμενους συχνά στόχους είναι γεγονός. Ενδεικτικά βλ. πρκ. σ. 142 και κυρίως σσ. 146-147. Τις συμβιβάστικές αυτές διαθέσεις είχε άλλωστε υπογραμμίσει και ο Παλαμάς (βλ. πρκ. σσ. 125-126).

3. Βλ. σσ. 133, 135-136.

4. Βλ. σσ. 19, 20 σημ. 28, 24 σημ. 29, 27 σημ. 11, 135-136, 167.

5. Βλ. σ. 77. Ο Παπακώστας μάλιστα δε διατάζει να επικαλεστεί και τη μαρτυρία του Α. Ρούβιο Υ. Λιουτς, ισπανού νεοελληνιστή, ο οποίος είχε δημοσιεύσει το 1893 στην *Εστία* άρθρο με τον τίτλο «Το νεοελληνικόν διήγημα» (σσ. 24 σημ. 29 και σ. 102 σημ. 120).

6. Βλ. σ. 133 σημ. 106.

νται από τον βραβευθέντα στον πρώτο διαγωνισμό, από προσωπικό φίλο του Ν. Γ. Πολίτη και από διευθυντή της ίδιας της *Εστίας*.

Από την άλλη μεριά οι δύο μαρτυρίες του Παλαμά, τις οποίες επικαλείται ο Παπακώστας, για να υποστηρίξει την άποψη ότι η *Εστία* έπαιξε ευεργετικό ρόλο στην εμφάνιση και εξέλιξη του νεοελληνικού διηγήματος, δεν μπορεί να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές της παλαμικής θέσης ως προς το ζήτημα αυτό. Κι αυτό γιατί αποσιωπώνται άλλα, σημαντικότερα και, θα έλεγα, *ad hoc* κείμενα του Παλαμά, στα οποία θα αναφερθώ πιο κάτω, αλλά και γιατί οι δύο συγκεκριμένες παλαμικές μαρτυρίες δίνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να συνάγονται συμπεράσματα που οπωσδήποτε δεν προκύπτουν από τα παλαμικά κείμενα.

Έτσι, στις σελ. 127-128 της μελέτης του, ο Παπακώστας παραθέτει αποσπάσματα από το άρθρο του Παλαμά *Πνεύμα*, δημοσιευμένο στις αρχές του 1893 στην *Εστία*. Η απόσπαση όμως των λόγων του Παλαμά από το ευρύτερο πλαίσιο τους καθώς και η αλλαγή της σειράς, με την οποία εκτυλίσσονται οι σκέψεις στο κείμενό του, παραποιούν αισθητά την τοποθέτηση του Παλαμά απέναντι στην *Εστία*. Γράφει ο Παπακώστας: «Τη χρονιά αυτή [1892] μάλιστα σημειώνεται και η εξής καινοτομία: στη στήλη των περιεχομένων τα διηγήματα έχουν το τιμητικό προβάδισμα (...). Στοιχείο ότι η *Εστία* έχει γίνει λογοτεχνικό και φιλολογικό περιοδικό πια, πράγμα που ο Παλαμάς — ο Παλαμάς πάντα — δεν παρέλειψε να το επισημάνει ως θετικό στοιχείο τονίζοντας: *Οι αμφιβάλλοντες ας αναδιφήσουν τους δύο τόμους του 1892 εντός των οποίων εύρσκεται συγκεντρωμένη ποικίλη φιλολογική [= λογοτεχνική] εργασία. Από τινος χρόνου οι άναγνώσται της «Εστίας» δέν άμφιβάλλω πώς έννόησαν ότι τοιαύτη είναι ή φιλοδοξία του περιοδικού τούτου: νά συντελέση (...) εις τήν επίρρωσιν της νεωτέρας έλληνικής φιλολογίας*». Για την αποκατάσταση όμως της αλήθειας πρέπει να παραθέσουμε ολόκληρο σχεδόν το κείμενο, στο οποίο ο Παλαμάς εκθέτει συνολικά την άποψή του για το περιοδικό: «Από τινος χρόνου οι άναγνώσται της *Εστίας* δέν άμφιβάλλω πώς έννόησαν ότι τοιαύτη είναι ή φιλοδοξία του περιοδικού τούτου: νά συντελέση (...) εις τήν επίρρωσιν της νεωτέρας έλληνικής φιλολογίας. Άλλά δέν πρέπει νά λησμονώμεν ότι ή *Εστία* δέν ένεφανίσθη εύθύς έξ άρχής ένώπιον του κοινού ως φιλολογική έπιθεώρηση, άλλ' έξεναντίας ως άπλου έν οικογενειακών φύλλον, άποθηκεύον κατά μέγα μέρος ψυχαγωγικά και ήθοποιούς μεταφράσεις· ό σημερινός αύτης τύπος, ούσιωδώς διάφορος του πρωτογενοϋς, προήλθε κατ' άκολουθίαν πολυετοϋς βαθμιαίας εξέλιξεως, ήτις ύφίσταται έτι καί προβαίνει καί δέν προσέλαβεν άκόμη παγίαν διαμόρφωσιν· εις τρόπον ώστε ή *Εστία* έκτελεί συγχρόνως δύο διαφόρους λειτουργίας: χρησιμεύει έν ταύτῳ ως άχρουν ψυχαγωγικών άνάγνωσμα καί ως όργανον διαδόσεως

χρωματισμένων φιλολογικῶν ἔργων καὶ ἰδεῶν· διπλῇ λειτουργίᾳ καὶ λίαν μὲν χαρακτηριστικῇ τῶν ἐν Ἑλλάδι πραγμάτων (...), ἀλλὰ καὶ ὄχι ὀλίγον ἐνοχλητικῇ εἰς δύο τάξεις ἀνθρώπων (...). Ἡ μία τάξις σύγκειται ἐκ τῶν ἀγαθῶν παντός φύλου, ἡλικίας καὶ ἐπαγγέλματος ἀστῶν, πού στενοχωροῦνται καὶ ἀγανακτοῦν διότι δέν εὐρίσκουν πλέον εἰς τὰς στήλας τῆς *Ἑστίας*, ὅπως ἄλλοτε, ἄφθονον συγκομιδὴν γαλλικῶν μυθιστορημάτων καὶ εὐφυολογιῶν καὶ γνώσεων διασκεδαστικῶν, καὶ κάπου κάπου καὶ κανέν ποιηματάκι τοῦ καλοῦ παλαιοῦ καιροῦ (...)- πῶς νὰ μὴ ἀηδιάσουν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν γλῶσσαν λ.χ. τοῦ Ψυχάρη, ἀπὸ τὴν ποιήσιν τοῦ Μαρκοῦ, ἀπὸ τὴν τέχνην τοῦ Πολυλά, ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ Μητσάκη, ἀπὸ τόν κόσμον τοῦ Καρκαβίτσα, καὶ ἀπὸ τὴν λοιπὴν εὐχαρακτήριστον παραγωγὴν τῶν πρεσβυτέρων ἢ νεωτέρων συνεργατῶν τῆς *Ἑστίας*, παραγωγὴν τῆς ὁποίας ὁ καθείς ἡμπορεῖ νὰ εὕρῃ ψεγάδια εἰς τὰ καθέκαστα, ἀλλὰ δέν θά ἡμπορέσῃ ν' ἀρνηθῇ, παρὰ μέ κίνδυνον νὰ παραλογισθῇ, τὴν μεγάλην σημασίαν; Ἡ δὲ δευτέρα τάξις τῶν ἐνοχλουμένων, πολὺ ἀραιοτέρα τῶν πρώτων, σύγκειται, ἀπλοῦστατα, ἀπὸ τοὺς ἀνυπομόνους προοδευτικούς, πού ὅλο καὶ τό μέλλον ὀνειροπολοῦν, βδελύσσονται τό παρελθόν, καὶ δέν ἀρκοῦνται οὐδ' εἰς τό παρόν, ὡσάκις τοῦτο ἐπιδεικνύει συμβιβαστικὰς διαθέσεις. Οὗτοι μετ' ἀγαλλιάσεως θά ἔβλεπαν τὴν *Ἑστίαν* ἐξαλείφουσιν καὶ τὰ τελευταῖα ἵχνη πού τὴν συνδέουν μέ τό παρελθόν καὶ μεταβαλλομένην εἰς πάνοπλον ἀπὸ κορυφῆς μέχρι δυνάμεων φιλολογικὴν Revue. Εὐνόητον ὅτι ὅπως οἱ πρώτοι στρέφονται πρὸς τὰ μνήματα, οὕτω καὶ οἱ δευτεροὶ ἀναζητοῦν ἄστρα τῶν ὁποίων τό φῶς δέν ἔφθασεν ἀκόμη ἐδῶ κάτω, παραγνῶριζον δέ καὶ οὗτοι τόν μέγαν νόμον τῆς ἐξελέξεως, ὅστις θαίνει βραδέως, ἀλλ' ἀσφαλῶς. Καὶ εἰς τόν νόμον τοῦτον, εἰς ὃν ἀπὸ τῶν μεγίστων μέχρι τῶν ἐλαχίστων δουλεύομεν πάντες, ὑπόκειται καὶ ἡ *Ἑστία*. Αὕτη, ὡς φαίνεται προδήλως, θαδίζει εἰς τόν προορισμόν της, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀρνηθῇ τὰς ποικίλας ὑποχρεώσεις πού τὴν συνδέουν πρὸς τοὺς παλαιότερους καὶ τοὺς νεωτέρους καὶ τοὺς παντοίων ἀποχρώσεων ἀναγνώστας της. Ἀλλ' ὑπάρχει καὶ τρίτη τάξις ἀνθρώπων· οὗτοι δὲ αἰσθάνονται τὸν ἔρωτα τῶν δευτέρων, ἀλλὰ δέν συμμερίζονται τὴν ἀνυπομονησίαν των· θεωροῦσι δέ μέγα καὶ εὐοίωνον σημεῖον τῶν καιρῶν τό ὅτι ἡ *Ἑστία*, δίχως ν' ἀποβάλλῃ ἐντελῶς τόν παλαιόν ἄνθρωπον, ἀλλὰ προσοικειοῦται τόν νέον κατ' ἔτος καὶ στενώτερον, μέχρις ὅτου πληρωθῇ τὸ ρηθέν ὑπὸ τῶν προφητῶν. Οἱ ἀμφιβάλλοντες ἄς ἀναδιήσουν τοὺς δύο τόμους τοῦ 1892 ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρίσκεται συγκεντρωμένη ποικίλη φιλολογικὴ ἐργασία, κατὰ ποσὸν σχετικῶς ἴσως εὐάριθμος, ἀλλὰ κατὰ τό ποιὸν αὐτῆς, μετὰ τινῶν ἄλλων ἐκλεκτῶν δημοσιευμάτων τοῦ λήξαντος ἔτους, ὅχι εὐκαταφρόνητος»⁷.

7. Κωστή Παλαμά, Ἀπαντα ΙΕ 252-254.

Αναγκάστηκε να παραθέσω το μεγάλο αυτό απόσπασμα για να δείξω ότι ο Παλαμάς α) είχε επισημάνει με αρκετή νηφαλιότητα αλλά και κριτική ικανότητα την αργή εξέλιξη της *Εστίας* και τη «ρεαλιστική» προσπάθειά της να συμβιβαστεί με τις απαιτήσεις των «παντοίων αποχρώσεων» αναγνωστών της και β) τοποθετούσε τη μετατροπή της, και αυτή όχι ακόμα ολοκληρωμένη, σε φιλολογικό περιοδικό περί το 1892-93, αφού μόλις τότε θα είχε γίνει αντιληπτή από τους αναγνώστες της «ή φιλοδοξία του περιοδικού νά συντελέσει εις τήν επίρρωσιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας». Η τελευταία αυτή παρατήρηση μας απομακρύνει πολύ από την «οριακή» χρονιά του διαγωνισμού του 1883 — τον οποίο βέβαια ο Παλαμάς αποσιωπά, όπως άλλωστε αποσιωπά και την ενδεχόμενη συμβολή του περιοδικού στην εξέλιξη της διηγηματογραφίας. Και όμως το παραπάνω παλαμικό κείμενο — κατάλληλα, είναι αλήθεια, περικομμένο και ανασυγκροτημένο — ο Παπακώστας το επικαλείται προκειμένου να υπογραμμίσει το γεγονός ότι κατά το 1892 τα διηγήματα έχουν το τιμητικό προβάδισμα στην ύλη της *Εστίας*(!).

Η δεύτερη περίπτωση είναι επίσης χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίο «αξιοποιείται» ο Παλαμάς «εις επίρρωσιν» των απόψεων Παπακώστα. Στη σελ. 133 της μελέτης ο Παλαμάς παρουσιάζεται να υποστηρίζει ότι η *Εστία* «όντως ταυτίζεται με τη «γέννηση» του νεοελληνικού διηγήματος και την καταξίωσή του». Στην πραγματικότητα η μόνη σχέση του κειμένου του Παλαμά, στο οποίο παραπέμπει ο Παπακώστας, με την *Εστία*, είναι το γεγονός ότι δημοσιεύτηκε πράγματι σ' αυτό το περιοδικό στις αρχές του 1892. Εκτός όμως από αυτήν τη χαλαρή σύνδεση και σχέση, δεν υπάρχει τίποτε το ιδιαίτερο και τίποτε το συγκεκριμένο, που θα μας επέτρεπε να συμπεράνουμε ότι όσα λέγονται από τον Παλαμά, αφορούν στην *Εστία*. Η *Εστία* μάλιστα δε μνημονεύεται ούτε μια φορά από τον Παλαμά, ο οποίος μιλάει γενικά για την κατάσταση της λογοτεχνίας, ποίησης και πεζογραφίας, στην προηγούμενη χρονιά, δηλ. το 1891, όπως αυτή προκύπτει από την επισκόπηση της φιλολογικής και πνευματικής κίνησης. Η φράση του μάλιστα ότι «ὄχι πλέον ἀναγέννησις, ἀλλ' ἡ γέννησις τοῦ ἑλληνικοῦ διηγήματος ἐτελέσθη, νομίζεις, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας», μπορεί να οδηγήσει στη βάσιμη υπόθεση ότι ο Παλαμάς τοποθετούσε τη γέννηση του διηγήματος πολύ μετά το 1883, αφού δηλαδή με τον Καρκαβίτσα και τον Παπαδιαμάντη οι διηγηματογράφοι είχαν αποτινάξει έξωθεν δουλείες και επιταγές περί του τί οφείλει να είναι ένα «ελληνικό» διήγημα. Η υπόθεση αυτή εξάλλου εναρμονίζεται πλήρως με την παρατήρηση του Παλαμά, στο προηγούμενο κείμενο, ότι μόλις το 1892-93 η *Εστία* φιλοδοξεί να συντελέσει «εις ἐπίρρωσιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας», πράγμα που προσδί-

δει στο περιοδικό νέον τύπο, όσο κι αν ο τύπος αυτός «δέν προσέλαβεν ακόμη παγίαν διαμόρφωσιν».

γ) Από τη σχετική βιβλιογραφία ο Παπακώστας χρησιμοποιεί τις σε μεγάλο βαθμό ξεπερασμένες μελέτες των Βουτιεριδ⁸ και Μάργαρη⁹ (σ. 19). Ειδικά η άποψη του Μάργαρη ότι η *Εστία* στάθηκε «ο καλός φίλος στους νέους συγγραφείς και ποιητές που τους βοήθησε να πάρουν συνείδηση των πνευματικών αξιών τους, τους αποκάλυψε στο κοινό και τους χειραγώγησε στους νέους λογοτεχνικούς δρόμους» (σ. 19) αποδεικνύεται αβάσιμη, αν πάρουμε υπόψη μας όσα έχουν γράψει σχετικά οι ίδιοι οι λογοτέχνες, σύμφωνα με τα οποία η *Εστία* άνοιγε τις πύλες της μόνον όταν οι νέοι ποιητές είχαν παρουσιαστεί από άλλα, πιο φιλόξενα για τους νέους περιοδικά - εφημερίδες, αλλά και επιβληθεί σε άλλους, έξω από αυτή, χώρους¹⁰.

Την πιο πρόσφατη εξάλλου βιβλιογραφία τη σχετική με το θέμα του ο Παπακώστας χρησιμοποιεί κατά περίεργο τρόπο. Γιατί ή την «αγνοεί», όταν δεν τον εξυπηρετεί, όπως συμβαίνει π.χ. με τις μελέτες του Μουλλά για τον Παπαδιαμάντη και τον Βιζυηνό¹¹, στις

8. Ηλία Βουτιεριδ⁸, *Η ζωή μας κ' η φιλολογία μας. Α' Τα περιοδικά*, Τυπογραφείον Δεληγιάνην, Αθήνα 1904.

9. Δημ. Μάργαρη, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήναι [χ. χρ. έκδ.].

10. Πρβλ. α) του Παλαμά: «Συνερχόμεθα εις τήν οίκίαν συνομήλικος φίλου ποιητού, ὅστις ἐνεκαίνισε τό στάδιόν του ὑφαίνων φιλοπαιγμόνως τοὺς ἴστούς Ἀράχνης διέ νά μᾶς περιφέρει σήμερον εἰς τὰ μυστικά ἄδута τῶν *Φωτερῶν Σκοταδίων*. Ἀνεγινώσκामεν ἀμοιβαίως τοὺς στίχους μας καί μετὰ παλμῶν καρδίας ἀνεμένονεν τήν ἐμφάνισιν των εἰς τὰς ποθητάς στήλας τοῦ *Ραμπαγᾶ* ἢ τοῦ *Μῆ Χάνεσαι*, βραδύτερον δέ τήν καθιέρωσιν των εἰς τὰς ἀκαδημαϊκὰς τότε δι' ἡμᾶς σελίδας τῆς φιλολογικῆς Ἑστίας» (*Ἄπαντα* Δ 547. Η υπογράμμιση δική μου).

β) Του Δροσίνη ότι μόλις το 1881, αφού δηλ. από το 1879 είχε δημοσιεύσει ποιήματά του στο *Ραμπαγᾶ* και είχε εκδόσει το 1880 την πρώτη του συλλογή Ἰστοί Ἀράχνης, «παραβίασε την κλειστή σιδερόπορτα» της *Εστίας* (Παπακώστας, σ. 46, 56).

γ) Του Ξενοπούλου το χαρακτηρισμό της *Εστίας* ως «μικρῆς ακαδημίας» (Παπακώστα, σ. 133). Και ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, η εἰσόδος στις Ακαδημίες, μικρές ή μεγάλες, ἐρχεται να επιστεγάσει και να επιβραβεύσει μια καταξιωμένη πορεία μάλλον παρά να «αποκαλύψει» ἀγνωστες πνευματικές δυνάμεις και να τις «χειραγωγήσει σε νέους δρόμους».

Πρβλ. τέλος και Ελ. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η εφημερίδα *Ραμπαγᾶς* (1878-1889) και η συμβολή της στην ανανέωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Παρνασσός* 21 (1979) 249-250.

11. Α. Παπαδιαμάντης *αυτοβιογραφούμενος*, Επιμέλεια: Παν. Μουλλάς, Εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, σσ. κθ'-κη' και Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, Επιμέλεια: Παν. Μουλλάς, Εκδ. Ερμής, Αθήνα 1980, σσ. μ', νοτ'-νζ', ξκ'-ξθ'.

Ο Παπακώστας θέβαια αγνοεί και το πολύ σχετικό με το θέμα του άρθρο του Τάκη Καρβέλη «Η πεζογραφία στην υπηρεσία της ιδεολογίας», εφ. *Η Καθημερινή*, 12-4-1979, όπου υπάρχει π.χ. η παρατήρηση ότι ο νεοελληνικός ρεαλισμός «έμεινε στην επιφάνεια των πραγμάτων, περιορίστηκε στο γραφικό διάκοσμο της επαρχιακής ζωής, δεν έπιασε

οποίες παραπέμπει εντελώς γενικά και αόριστα (σσ. 79, 106 σημ. 25, 107 σημ. 33) ή τη χρησιμοποιεί για ανώδυνα και δευτερεύοντα θέματα, όπως συμβαίνει με το σημαντικό άρθρο του Βελουδή «Απ' την ηθογραφία στο νατουραλισμό»¹², από το οποίο δανείζεται μόνο το χαρακτηρισμό του Αγγ. Βλάχου ως «Μέντορα της παλιάς σχολής» (σ. 40) ή, τέλος, τη χρησιμοποιεί παραπλανητικά, όπως συμβαίνει με τη

τύπους αντιπροσωπευτικούς μιας ολόκληρης εποχής, αλλ' απλώς τους σκιαγράφησε» και ότι η *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη, ο *Ζητιάνος* του Καρκαθίτσα «κι οι διεισδύσεις του Βιζυηνού στα ψυχικά κίνητρα των προσώπων του» δεν αναιρούν την παραπάνω διαπίστωση (βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Ο «Ζητιάνος» του Καρκαθίτσα*. Εισαγωγή - Κείμενο - Γλωσσάριο, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1980, σ. 18 σημ. 1).

12. Γ. Βελουδή, «Απ' την ηθογραφία στο νατουραλισμό», εφ. *Το Βήμα*, 20-3-1981. Και όμως οι οξυδερκείς διαπιστώσεις του Βελουδή, όπως π.χ. ότι η μετάφραση της *Νανάς* ήταν «έγκαιρη», ότι στο ηθογραφικό διήγημα πραγματοποιείται ένας «ιδιότυπος λογοτεχνικός συγκρητισμός μνήμης και παρατήρησης, ειδυλλιακών στοιχείων και πραγματιστικών αιτημάτων», ότι στον Παπαδιαμάντη «πραγματοποιείται και θεματικά η μετάβαση από την ηθογραφία στο νατουραλισμό» [με τα αθηναϊκά διηγήματά του] κ.ά. θα επέτρεπαν στον Παπακώστα να σταθμίσει αντικειμενικότερα το ρόλο της *Εστίας* στην πορεία της νεοελληνικής πεζογραφίας προς ένα «αυτόνομο και αυτοδύναμο αστικό νατουραλισμό». Από την άλλη μεριά το υλικό που είχε στη διάθεσή του από την ίδια την *Εστία* του επέτρεπε όχι μόνο να συμπληρώσει τις διαπιστώσεις αλλά και να προσδιορίσει, σε κάποιο έστω βαθμό, τα αίτια των φαινομένων που περιγράφει ο Βελουδής. Ποιοι ήταν π.χ. οι καθαρά εσωλογοτεχνικοί λόγοι που —πέρα από την «καθυστερημένη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Ελλάδας»— δεν επέτρεψαν, «τουλάχιστον ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, την ανάπτυξη ενός αυτόνομου και αυτοδύναμου αστικού νατουραλισμού»; Γιατί είναι άλλο πράγμα να μη μπορεί να αγνοηθεί, σε χώρες με καθυστερημένη βιομηχανική ανάπτυξη, «μια βασική αν κι όχι κυρίαρχη πια όψη της δικής τους πραγματικότητας: η αγροτική», όπως έγινε π.χ. στην Ιταλία και στη Ρωσία ή και στη Γερμανία, και άλλο βέβαια να θεωρηθεί ως μόνη πραγματικότητα η αγροτική, και αυτή μάλιστα στην ειδυλλιακή της μορφή, όπως έγινε στην Ελλάδα με την παρεμβολή της *Εστίας*. Διότι βέβαια ο ιταλικός *βερισμός* (Verga, Caruana) μπορεί να έχει μια επιφανειακή θεματική αναλογία με την ελληνική ηθογραφία, διαφοροποιείται όμως έντονα από αυτή και με τον τρόπο που πραγματεύεται και τα «αγροτικά» του θέματα αλλά και γιατί οι λόγοι που οδήγησαν τους εκπροσώπους του στη μελέτη της ζωής της περιφέρειας βρίσκονται απόλυτα μέσα στα πλαίσια της νατουραλιστικής νομιμότητας. Εννοώ ότι το «κοινωνικό ζήτημα», που συγκέντρωσε το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων νατουραλιστών και τροφοδότησε το έργο τους, στην Ιταλία εντοπιζόταν στη διαφορά βορρά - νότου, διαφορά που έκανε τους μεσογειακούς πληθυσμούς της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας «να σφουρτίζουν από τη μίζερια, την άγνοια και τη χρόνια εξοικείωση με δομές και σχέσεις φεουδαρχικές» (Natalino Sapegno, *Compendio di storia della letteratura Italiana*. Vol. III: *dal Foscolo ai moderni*, «La Nuova Italia», Firenze [1962], σσ. 334-336). Έτσι ο Verga π.χ. υπερβαίνει κατά πολύ τα στενά πλαίσια μιας «περιφερειακής» λογοτεχνίας με τοπικό χρώμα. Από αυτήν την άποψη η ηθογραφία, που καθιέρωσε η *Εστία*, με τον «ιδιότυπο λογοτεχνικό συγκρητισμό της», όπως λέει ο Βελουδής, ή όπως λέει ο Vitti, η «έτσι επινοημένη ηθογραφία» με τον «φιωμένο ή ονειροπαρμένο ρεαλισμό της» (Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, εκδόσεις Κέδρος, [Αθήνα] 1980, σσ. 74-75) παραμένει φαινόμενο χαρακτηριστικά ελληνικό. Βλ. και πρκ. σημ. 42.

μελέτη του Vitti *Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*. Έτσι στη σελ. 65 σημ. 40 της μελέτης του ο Παπακώστας παρουσιάζει τον Vitti να δικαιολογεί κατά κάποιο τρόπο την επίθεση του Βλάχου κατά της μετάφρασης της *Νανάς* του Ζολά και να τονίζει πως «όσοι αισθάνονταν στους ώμους τους ένα μέρος της εθνικής ευθύνης, δεν μπορούσαν παρά να καταπολεμήσουν με μανία και αγανάκτηση την απειλή που, κατά τη γνώμη τους, ερχόταν από έργα καταστρεπτικά σαν του Ζολά». Στην πραγματικότητα βέβαια ο Vitti ερμηνεύει μόνο την «αντίδραση συντηρητικών ανθρώπων σαν τον Άγγελο Βλάχο», τον οποίο όμως ψέγει αμέσως παρακάτω γιατί δεν «μπορούσε να υποπτευθεί τη λειτουργία κοινωνικής διαμαρτυρίας που τα «φιλολογικά τέρατα» [του νατουραλισμού] μπορούσαν να υποβάλουν. Ούτε την επιρροή που θα είχαν στην εξέλιξη της ελληνικής λογοτεχνίας»¹³.

2. Στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης (σσ. 25-34) γίνεται λόγος για την ίδρυση της *Εστίας* και δίνονται διάφορες χρήσιμες πληροφορίες για το μέγεθος των τευχών, την περιοδικότητά τους και την κατά καιρούς αξία της συνδρομής.

3. Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 35-75) εξετάζονται το πρόγραμμα και οι στόχοι της *Εστίας*, απαριθμούνται οι κυριότεροι συνεργάτες της και προσδιορίζεται το είδος των συνεργασιών. Κυρίως όμως επιχειρείται ναδειχτεί ότι η *Εστία* από συντηρητικό περιοδικό που ήταν υπό τη διεύθυνση του Π. Διομήδη (1876-1880) μεταμορφώθηκε, περίπου αυτόματα, σε περιοδικό της «πρωτοπορίας του 19ου αι. (σ. 50), παίρνοντας από το 1880 κ.εξ. προοδευτική και θετική στάση απέναντι στη σύγχρονη της ποίηση, απέναντι στη δημοτική γλώσσα και τελικά και κυριότατα απέναντι στην πεζογραφία και το διήγημα, με τους διαγωνισμούς.

Και εδώ όμως ορισμένες παρατηρήσεις είναι, νομίζω, απαραίτητες:

α) Η άποψη αυτή του Παπακώστα αντιβαίνει οπωσδήποτε στη διαπίστωση του Παλαμά ότι η αλλαγή της *Εστίας* προς το προοδευτικότερο ήταν εξαιρετικά βραδεία και ότι το 1893 ο νέος τύπος του περιοδικού «δεν προσέλαβεν ακόμη παγίαν διαμόρφωσιν».

β) Πραγματικά είναι εντελώς απίθανο ένα περιοδικό που ξεκίνησε με ορισμένη, συντηρητική στην περίπτωση μας, φυσιογνωμία, που απευθύνθηκε σε συγκεκριμένο κοινό για τέσσερα χρόνια, να αλλάξει περίπου ριζικά, να περάσει δηλαδή στην πρωτοπορία και να επιβιώσει για δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια. Γιατί δύο πράγματα μπορεί να συμβούν: ή να αλλάξει πραγματικά, με αποτέλεσμα να χάσει το κοινό

13. Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, όπ. πρπ. σσ. 62-63.

στο οποίο στηριζόταν και να κλείσει¹⁴, ή να αλλάξει τόσο μόνον όσο χρειάζεται για να παρακολουθήσει και αυτό την αλλαγή των καιρών. Και αυτό το τελευταίο συνέβη πραγματικά με την *Εστία*, που σε όλη τη διάρκεια της εκδόσής της, και μετά την ανάληψη της διεύθυνσής της από τον Κασδώνη, υπήρξε ένα σοβαρό, συντηρητικό, αργά εξελισσόμενο και γι' αυτό ακριβώς μακρόβιο περιοδικό, το οποίο περιέβαλλε «εκ των υστέρων» με το «ακαδημαϊκό» κατά τον Παλαμά και τον Ξενόπουλο κύρος της ό,τι είχε ήδη καθιερωθεί στη λογοτεχνία σε άλλους, πρωτοποριακούς κύκλους¹⁵. Το γεγονός αυτό είχε ήδη επισημάνει, όπως είδαμε πιο πάνω, ο Παλαμάς, ο οποίος ακόμα και το 1893 υπογραμμίζει τις «συμβιβαστικές διαθέσεις» της και την μη παγίωση του νέου τύπου της, επιβεβαιώνεται όμως και από την ορολογία που αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει ο ίδιος ο Παπακώστας, προκειμένου να περιγράψει τη ριζική «αλλαγή» του περιοδικού μετά το 1880: [*Η Εστία*] «*υιοθέτησε* και *επιδοκίμασε* την απόφαση της πολιτείας να εισαγάγει στην εκπαίδευση τη σπουδή της νεοελληνικής λογοτεχνίας και γλώσσας» (σ. 50). «Από το 1889 κι ύστερα (...) η *Εστία* *ανανεώθηκε* και *εκσυγχρονίστηκε*. Η διαφορά βρίσκεται (...) στη θετική στάση απέναντι στα λογοτεχνικά μας πράγματα και την *αναθεώρηση* παλιότερων θέσεών της» (σ. 51). Ο Παπακώστας μάλιστα κάνει ιδιαίτερο λόγο για τη «θετική» στάση της *Εστίας* απέναντι όχι βέβαια στο γλωσσικό γενικά — μια θέση που θα ήταν πράγματι προοδευτική — αλλά απέναντι μόνο στη γλώσσα της ποίησης, ως απόδειξη δήθεν του «προοδευτικού», «πρωτοποριακού» χαρακτήρα της. Μας δίνει και ένα αφοπλιστικό δείγμα αυτής της «θετικής» θέσης: Απαντά λοιπόν η σύνταξη — βρισκόμαστε αισίως στα 1890 — σε σχετική ερώτηση Κωνσταντινοπολίτη αναγνώστη της: «Αν γενικώς προσφοροτέρα εις την ποίησιν είναι η καθαρεύουσα ή η απλή, το ζήτημα έλυσαν αυτοί οι ποιηταί γράψαντες ό,τι κάλλιστον εις την απλήν. Και όσοι έγραψαν εις τας δύο γλώσσας, τα καλλίτερά των τα έγραψαν εις την απλήν. Καλά ή κακά αδιάφορον· το πράγμα έγινε και ομολογείται και υπ' αυτών των θιασωτών της καθαρευούσης» (σ. 56). Δηλαδή «τά γινόμενα ούκ άπογίνονται».

4. Στο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 76-112), που είναι και το βασικότερο της

14. Αισθητή αλλαγή του περιοδικού πραγματοποιήθηκε μόλις το 1894-95, υπό τη διεύθυνση του Ξενόπουλου, ο οποίος πράγματι προώρησε σε ορισμένες καινοτομίες. Οι καινοτομίες αυτές προκάλεσαν ζωηρές αντιδράσεις από ένα μεγάλο μέρος του αναγνωστικού κοινού, το οποίο, όπως λέει ο Δροσίνης, χαρακτηριζόταν για τις «στερεοποιημένους από την αρχή της εκδόσεως της *Εστίας* στα 1876 ορέξεις του». Αποτέλεσμα ήταν να κλείσει βέβαια η *Εστία* το 1895. Για όλα αυτά βλ. Παπακώστα, σσ. 168-169.

15. Βλ. πρτ. σημ. 10.

μελέτης, γίνεται αναλυτικά λόγος για τους διαγωνισμούς διηγήματος της *Εστίας* και ειδικότερα για τον πρώτο διαγωνισμό της «οριακής» χρονιάς του 1883.

Η προκήρυξη του διαγωνισμού του 1883, κείμενο του Ν. Γ. Πολίτη, περιέχει τρία βασικά σημεία, τα οποία όχι μόνο προκαθορίζουν τα πλαίσια μέσα στα οποία οφείλουν να κινηθούν οι νέοι διηγηματογράφοι, αλλά και αποκαλύπτουν τους πραγματικούς σκοπούς και στόχους του διαγωνισμού και των εμπνευστών του:

α) Πρώτα λοιπόν στην προκήρυξη διατυπώνεται η άποψη πως ως τότε η πεζογραφία μας αντιπροσωπευόταν από το έργο τριών μόνο πεζογράφων, του Α.Ρ. Ραγκαβή, του Στ. Ξένου και του Κ. Ράμφου.

β) Υποστηρίζεται έπειτα η θέση ότι το διήγημα «δύνатаι να ασκήσει μεγάλην εθνικήν επίδρασιν, υποθέσεις εθνικάς πραγματευόμενον, επί του εθνικού χαρακτήρος και της διαπλάσεως εν γένει των ηθών. Διότι σκηναί είτε της ιστορίας είτε του κοινωνικού βίου διαπλασσόμεναι καταλλήλως εν τη αφηγήσει (...) ου μόνον τέρπουσι και λεληθώς διδάσκουσιν αλλά και εξεγείρουσιν εν ταυτώ το αίσθημα της προς τα πάτρια αγάπης».

γ) Επισημαίνεται τέλος ότι «ο ελληνικός λαός, είπερ και άλλος τις, έχει ευγενή ήθη, έθιμα ποικίλα και τρόπους και μύθους και παραδόσεις εφ' όλων των περιστάσεων του ιστορικού αυτού βίου· η δε ελληνική ιστορία, αρχαία και μέση και νέα, γέμει σκηνών δυναμένων να παράσχουσιν υποθέσεις εις σύνταξιν καλλίστων διηγημάτων και μυθιστορημάτων» (σ. 179).

Όπως εύκολα καταλαβαίνει κανείς και όπως δέχεται και ο Παπακώστας (σσ. 80, 102), στόχος του διαγωνισμού ήταν η απομάκρυνση των πεζογράφων απο τα [κακά ξένα] πρότυπα του ρεαλισμού και του νατουραλισμού και ο προσανατολισμός τους σε θέματα παρμένα από τον εθνικό, ιστορικό και κοινωνικό, βίο. Τα θέματα αυτά, από τη φύση τους, θα είχαν ως αποτέλεσμα την τόνωση του εθνικού φρονήματος και την ηθική διάπλαση.

Στο κεφάλαιο που μας απασχολεί ο συγγραφέας ασχολείται διεξοδικά με τα διηγήματα που υποβλήθηκαν στο διαγωνισμό του 1883 και την έκθεση της επιτροπής κρίσεως — που είναι και αυτή κείμενο του Ν. Γ. Πολίτη — για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι με τη βράβευση της *Χρυσούλας* του Δροσίνη δίνεται στους πεζογράφους το πρότυπο που οφείλουν να ακολουθήσουν. Το πρότυπο αυτό είναι «η εκ του σύνεγγυς σπουδή και παρατήρηση του βίου των Ελλήνων χωρικών» (σ. 87).

Τέλος μετά την περιγραφή των αποτελεσμάτων και των άλλων διαγωνισμών διηγήματος, οι οποίοι όμως δεν έχουν την ίδια σημασία με τον πρώτο, ο Παπακώστας αποφαινεται ότι οι διαγωνισμοί «παρά τα φτωχά ή και αποκαρδιωτικά κάποτε αποτελέσματα, στάθηκαν κίνητρο

θετικό, προώθησαν το διήγημα (...), αποδέσμευσαν τις λανθάνουσες προδιαθέσεις των δημιουργών και επίσημα πια άρχισε να γίνεται λόγος «δι' εν γραμματολογικόν είδος νέον, για το οποίο τόσο ενδιαφέρον εκδηλώθηκε, ώστε έδινε την εικόνα ομαδικής εξόρμησης» (σ. 103-104).

Το τρίτο αυτό κεφάλαιο είναι το πιο αδύνατο της μελέτης και προκαλεί τις περισσότερες, σοβαρότερες και πιο δικαιολογημένες, νομίζω, αντιρρήσεις. Θα προσπαθήσω να τις συνοψίσω:

α) Το πρώτο πράγμα που κάνει ζωηρή εντύπωση στον αναγνώστη είναι ότι από το κεφάλαιο αυτό λείπει τελείως το θεωρητικό υπόβαθρο, που ωστόσο είναι εντελώς απαραίτητο για τη σωστή αντιμετώπιση των σοβαρών προβλημάτων που θίγονται. Το διήγημα είναι, για το συγγραφέα, αφηρημένη έννοια εκτός τόπου και χρόνου που έπεσε περίπου εξ ουρανού. Εννοώ ότι όχι μόνο δε δίνεται κανένας, ούτε και στοιχειώδης, ορισμός του διηγήματος αλλά και δεν εξετάζονται οι συνθήκες εμφάνισής του τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, καθώς και η λειτουργία που το είδος αυτό κλήθηκε να επιτελέσει. Ωστόσο το διήγημα ως λογοτεχνικό είδος επιβλήθηκε, στη Γαλλία κυρίως αλλά όχι μόνο σ' αυτή, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι. και επομένως εντάσσεται και λειτουργεί στα πλαίσια της ρεαλιστικής και αργότερα της νατουραλιστικής πεζογραφίας, η οποία ακριβώς επειδή απεχθανόταν την *invraisemblance* του ρομαντικού [ιστορικού] μυθιστορήματος, στράφηκε προς τη σύγχρονη, καθημερινή πραγματικότητα¹⁶. Και ο μεν ρεαλισμός, που έχει την αφετηρία του στη θετική φιλοσοφία, έχει ως αντικειμενικό σκοπό να συλλάβει την πραγματικότητα, ενώ ο νατουραλισμός, που έχει την πηγή του στη φυσική φιλοσοφία ή επιστήμη, περιγράφει τη μέθοδο που θα μας οδηγήσει στη σύλληψη της πραγματικότητας¹⁷. Αν όμως ο ρεαλισμός γενικά περιορίζεται στην πιστή απόδοση της πραγματικότητας, αστικής ή αγροτικής, χωρίς εξιδανικεύσεις ή υπερβολές, ο νατουραλισμός δεν αρκείται στην απλή, έστω και αντικειμενική και πιστή, περιγραφή των γεγονότων, των πράξεων, των φαινομένων κ.λπ. αλλά με την ανάλυση αναζητεί τα κοινωνικά, ψυχολογικά ή άλλα αιτιά τους. Από αυτήν την άποψη ο Taine είναι ο πρώτος, ο οποίος στο έργο του *Ιστορία της αγγλικής λογοτεχνίας* υποστήριξε τη νατουραλιστική θεωρία στη λογοτεχνία και προσπάθησε να προσεγγίσει τη λογοτεχνία με αυστη-

16. Πρβλ. Damian Grant, *Ρεαλισμός* <Η γλώσσα της κριτικής 1>, Μετάφραση: Ιουλιέττα Ράλλη - Καίτη Χατζηδήμου, εκδόσεις Ερμής, [Αθήνα 1972], σσ. 44-49 και Lilian R. Furst and Peter N. Skrine, *Νατουραλισμός*, <Η γλώσσα της κριτικής 6>, εκδόσεις Ερμής, [Αθήνα 1972], σ. 16.

17. Πρβλ. Damian Grant, *Ρεαλισμός*, όπ. πρπ. σ. 52.

ρό, επιστημονικό τρόπο και συνεπώς να αναζητήσει τις αιτίες. Αυτό εξηγεί και το γιατί ο Zola στην πρώτη έκδοση της *Thérèse Raquin* (1868) έβαλε ως motto τα λόγια του Taine: «Η κακία και η αρετή είναι παράγωγα, όπως το βιτριόλι και η ζάχαρη»¹⁸. Σύμφωνα με τα παραπάνω η αποστολή και η ιδεολογική λειτουργία του διηγήματος — όπως εξάλλου και του μυθιστορήματος της εποχής — ήταν η ανάλυση και η κριτική της κοινωνίας ή ακόμα και η διαμαρτυρία ενάντια στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων¹⁹. Αυτό άλλωστε εξηγεί, σε θεματικό επίπεδο, και τη σαφή προτίμηση των Ευρωπαίων διηγηματογράφων για τη ζωή και τα προβλήματα των απλών ανθρώπων, των μεροκαματιάρηδων, των περιθωριακών τύπων, των καταπιεζομένων, των ταπεινών και συχνά των ηττημένων, είτε αυτοί ζουν και κινούνται στις μικρές, κλειστές αλλά όχι και λιγότερο προβληματικές κοινωνίες της υπαίθρου είτε ασφυκτιούν στις πόλεις²⁰.

Ο Παπακώστας λοιπόν δεν ασχολείται καθόλου με όλα αυτά, δεν κάνει καμιά διάκριση ανάμεσα στο ρεαλισμό και το νατουραλισμό, δε συσχετίζει την ελληνική «ηθογραφία» με κανένα από τα ρεύματα αυτά και φυσικά δεν κάνει σαφές πού, μέσα στο σχήμα *ρεαλισμός - νατουραλισμός - ηθογραφία*²¹ κατατάσσει το «νεφελώδες» διήγημα, έτσι όπως αυτό εννοήθηκε, πριμοδοτήθηκε και βραβεύτηκε από την *Εστία*. Εντελώς απλά ο Παπακώστας οποιοδήποτε πεζογράφημα το θεωρεί «διήγημα», αρκεί να το δηλώνει ο ίδιος ο συγγραφέας του ή η *Εστία*. Και μάλιστα κάθε τέτοιο «διήγημα» το θεωρεί καλό και επιτυχία του περιοδικού που το πρόβαλε, συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση της νεοελληνικής πεζογραφίας γενικά.

Βέβαια η νεοελληνική πεζογραφία είχε πάρει με τον Βικέλα και κυρίως με τον Βιζυηνό, πριν από την παρέμβαση της *Εστίας*, δρόμο περίπου ανάλογο με τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό και το νατουραλισμό,

18. Πρβλ. Damian Grant, *Ρεαλισμός*, όπ. πρπ. σσ. 57-60.

19. Πρβλ. Pierce Cogny, *Le Naturalisme* <Que sais-je? 604>, Presses Universitaires de France, [Paris 1953], σσ. 14-18.

20. Τη «σημαντικότερη αυτή τάση» των Ευρωπαίων διηγηματογράφων επισημαίνει και ο Ian Reid, *Το διήγημα* <Η γλώσσα της κριτικής 23>. Μετάφραση: Λία Μεγάλου - Στεφανάδη, εκδόσεις Ερμής, [Αθήνα 1982], σσ. 39-40, χωρίς όμως και να την ερμηνεύει. Πρβλ. και πρπ. σημ. 12 τα σχετικά με τον ιταλικό βερισμό.

21. Ο Β. Πούχνερ επισημαίνει πολύ σωστά τις δυσάρεστες επιπτώσεις που είχε και εξακολουθεί να έχει για τη νεοελληνική κριτική η ασάφεια που περιβάλλει τους όρους *ηθογραφία* και *νατουραλισμός* και προσθέτει ότι η ασάφεια και η σύγχυση προήλθαν από το γεγονός ότι τα «δύο αυτά κινήματα, και τα δύο επιτεύγματα της γενιάς του 1880, ταυτίστηκαν από την αρχή» (Βάλτερ Πούχνερ «Το Φιντανάκι και η κληρονομιά της ηθογραφίας», *Νέα Εστία* 114 (1983), σ. 1070 [= *Ευρωπαϊκή Θεατρολογία*. Ένδεκα Μελετήματα. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1984, σσ. 323-325]). Δυστυχώς η ίδια ασάφεια περιβάλλει και τον όρο «αγροτικό μυθιστόρημα» που χρησιμοποιεί και ο ίδιος. Βλ. πρκ. σημ. 42.

δρόμο που ξαναβρήκε αρκετά χρόνια αργότερα με τον Καρκαβίτσα (Ζητιάνος) και τον Παπαδιαμάντη (Φόνισσα), το έργο των οποίων όμως, όσο κι αν ο Παπακώστας συνδέει άμεσα τους δύο αυτούς πεζογράφους με την *Εστία* (σσ. 122, 126, 127, 132, 141-42, 144-45), δεν έχει καμιά σχέση με τις προδιαγραφές του 1883, το αντίθετο μάλιστα. Γιατί είναι βέβαια δύσκολο να δεχτούμε ότι οι συγγραφείς αυτοί περιγράφουν «ευγενή ήθη» του ελληνικού λαού ή αποδίδουν σκηνές του εθνικού ή κοινωνικού βίου που «λεληθότως διδάσκουσι». Οι σκέψεις αυτές όμως μας οδηγούν και σε μια δεύτερη σημαντική αντίρρηση.

β) Η δεύτερη λοιπόν αντίρρηση προκαλείται από την έλλειψη οποιουδήποτε προβληματισμού. Στο βασικό αυτό για τη μελέτη του κεφάλαιο ο συγγραφέας δε θέτει ακόμα και προφανή ερωτήματα, τα οποία προκύπτουν από το ίδιο το υλικό της *Εστίας*. Έτσι π.χ. στην προκήρυξη του '83 από τον κατάλογο των μέχρι τότε πεζογράφων απουσιάζουν και ο Βικέλας και ο Βιζυηνός, των οποίων διηγήματα είχαν δημοσιευτεί πρόσφατα στην ίδια την *Εστία*. Γιατί; Ο Παπακώστας «ξεμπερδεύει» με το πρόβλημα αυτό σημειώνοντας πολύ απλά ότι «ο Βικέλας δεν αναφέρεται, μα ούτε και για το Βιζυηνό γίνεται λόγος, αφού έπρεπε να περάσουν αρκετά χρόνια για να αναγνωριστεί και εκτιμηθεί η προσφορά του» (σ. 80). Και ρωτώ: να αναγνωριστεί και να εκτιμηθεί από ποιούς, αν όχι από αυτούς που, όπως λέει ο Παλαμάς, «διεκδικούσαν τόν τίτλο τής όρθαισθησίας»,²² αφού λίγο μετά αναλαμβάνουν να καθορίσουν πώς πρέπει να γράφεται ένα διήγημα; Και ένας από τους λόγους που καταξιώνει ένα προοδευτικό, πρωτοποριακό, όπως το θέλει ο Παπακώστας, περιοδικό δεν είναι και η ικανότητα αλλά και η πρόθεση των συντακτών του να αναγνωρίζουν έγκαιρα την αξία των νέων, πρωτοεμφανιζομένων λογοτεχνών και να τους προβάλλουν; Η *Εστία*, αντίθετα, τον μεν *Λουκή Λάρα* του Βικέλα δημοσίευσε μετά από πολλούς δισταγμούς και με μεγάλη καθυστέρηση (σσ. 43-46), ενώ τον Βιζυηνό άφησε ακάλυπτο στις σφοδρές επικρίσεις των αναγνωστών της, που ακολούθησαν τη δημοσίευση των τριών πρώτων διηγημάτων του (σσ. 43-46, 113)²³.

22. Βλ. αμέσως πιο κάτω.

23. Ούτε βέβαια είναι σωστό ότι στην *Εστία* έγινε για πρώτη φορά θετικός λόγος για το πεζογραφικό έργο του Βιζυηνού —το 1892!— όπως λέει ο Παπακώστας (σ. 52 σημ. 127). Πρώτη η *Νέα Εφημερίς* στις 25-4-1883, αμέσως δηλαδή μετά τη δημοσίευση των διηγημάτων του Βιζυηνού στην *Εστία*, επαινεί τα διηγήματα αυτά και διατυπώνει επιτυχημένες κρίσεις. Και λίγο αργότερα, στις 8-1-1884, η ίδια εφημερίδα ασχολείται και πάλι θετικά με το διήγημα του Βιζυηνού *Αί συνέπειαι τής παλαιάς Ιστορίας*, του οποίου η δημοσίευση μόλις είχε αρχίσει στην *Εστία*. Όλα αυτά δεν χρειάζεται να τα αναζητήσει κανείς στις ίδιες τις εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής, τα αναφέρει ο Απ. Σαχίνης (*Παλαιότεροι πεζογράφοι*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», [Αθήνα 1973], σσ. 138-139).

Ο Παλαμάς βέβαια τα έχει παρατηρήσει όλα αυτά, έχει εντοπίσει ήδη από το 1892 την πραγματική αφετηρία του νεοελληνικού διηγήματος και έχει επισημάνει ποιοι επέδρασαν αποφασιστικά αλλά και ευεργετικά στη διαμόρφωση και στην εξέλιξή του. Στην πορεία αυτή τα διηγήματα της *Εστίας* δεν αντιπροσωπεύουν παρά ένα απλό μεταβατικό στάδιο, ίσως ένα αναγκαίο κακό: «Ό,τι κυρίως ονομάζομεν Διήγημα, συμφώνως προς τὰ ανάλογα είδη τὰ τεραστίως αναπτυχθέντα ἐν τῇ μεγαλοτόκῳ Εὐρωπαϊκῇ φιλολογίᾳ ἀπὸ τινων δεκαετηρίδων, νομίζω ὅτι κατὰ πρῶτον ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς ἐδῶ διὰ τοῦ πράου καὶ ἀτόλμου, ἀλλὰ καὶ τόσο ἐυγενοῦς καὶ τόσο γενναίας ἐμπνεύσεις τρέφοντος Χίου, ὅστις ὀνομάζεται Λουκῆς Λάρας. Εἰς τὸν Βικέλαν ἐπεφυλάσσετο ἡ τιμὴ νὰ δώσῃ τὸ σύνθημα. Καὶ τὸ Διήγημα βαδίζει ἔκτοτε κανονικώτερον, ὀργανικώτερον· ἤυρε τὸν δρόμον του. Οἱ διηγηματογράφοι, ἐξ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτόν, μεθ' ὅλας τὰς διαφορὰς τῶν μικρῶν ἢ τῶν μεγάλων χαρισμάτων αὐτῶν, ἀποσχίζονται καὶ ξεχωρίζουν καθαρώτερον ἀπὸ τοὺς ὁμοτέχνους των τοῦ παρελθόντος (...)

Ἦδη ἐν τῇ *Ἑστίᾳ*, ἡ Εὐμορφοῦλα καὶ ὁ Μῆτρος, οἱ κορυφαῖοι τοῦ χοροῦ καὶ τὸ λοιπὸν σῆμνος τῶν ἀπλοπονήρων χωρικῶν τὸ πλακισούμενον ἀπὸ τὰς νεανικὰς καὶ τόσο δροσερὰς περιγραφὰς τῶν *Ἀγροτικῶν Ἐπιστολῶν*, μᾶς δίδουν νὰ καταλάβωμεν ὅτι τὸ διήγημα, ὅπως ἀνυψωθῇ εἰς τὴν πρέπουσαν περιωπὴν, πρέπει νὰ κατέλθῃ ἀπὸ τὰ νέφη, ἢ νὰ παραιτήσῃ τὰς ἀσκόπους περιπλανήσεις, καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν γῆν τῆς πατρίδος· κ' ἔπειτα ὅτι πρέπει ν' ἀναζητήσῃ τὴν ἐμπνευσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς φύσεως καὶ εἰς τὴν ζωὴν τῶν ταπεινῶν (...) καὶ κατὰ τοὺς λόγους τῆς Ἀγγλίδος Ἑλλιστ, τῆς μεγάλης συγγραφέως τοῦ αἰῶνος, ν' ἀνεύρῃ «πηγὴν θελκτικῆς συμπαθείας μᾶλλον εἰς τὴν πιστὴν ἀναπαράστασιν τῶν μονοτόνων ὑπάρξεων ἢ ἐν τῇ ἀφηγήσει τραγικῶν περιπετειῶν καὶ μεγάλων πράξεων» (...). Ἀλλ' ἰδοὺ ἡ γαλατόχρους ταινία τοῦ πρωῒνου λυκόφωτος διαγράφει ἐντονώτερον εἰς τὰ βάθη τοῦ ὀρίζοντος.

Ἐξ Ἀνατολῶν τὸ φῶς. Μάλιστα ἀπὸ τὴν Θράκην, τὴν πρώτην κοιτίδα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (...) τῶν *Ἀτθίδων Αὐρῶν* ὁ ποιητής, μυσταγωγὸς οὗτος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ διηγήματος, τὸ ποῖον δι' αὐτοῦ ἐπαλύνθη καὶ ἐθαύνηται εἰς ἀξιοσημείωτον βαθμόν.

Δέν υπερβαίνουν τὰ πέντε ἢ ἕξ ὅσα διηγήματα ἐγνωρίσαμεν τοῦ Βιζυνοῦ. Ὁ Τουργένιεφ ἦτο διάσημος μετὰ τὰς τρεῖς τέσσαρας πρώτας δημοσιευθείσας διηγήσεις του (...) Ἀλλ' ὁ Βιζυνὸς ἐδῶ, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐτυπώνοντο εἰς τὴν *Ἑστίαν* τὰ διηγήματά του, μολονότι ἔφερε καὶ τὸ ἐφόδιον ὅχι εὐκαταφρονήτου ποιητικῆς παραγωγῆς, τρόφιμος τῶν Γερμανικῶν Πανεπιστημίων, ἐγκύπτων εἰς τὰ φιλοσοφικά καὶ εἰς τὰ φιλολογικά μέ γνῶσιν καὶ μέ ἔρωτα, οὔτε ἦρθη ἐπὶ τῶν πτερύγων τῆς φήμης, ἀλλ' οὐτ' ἐξετιμήθη κἀν, ὡς ἤρμοζεν, ὑπὸ

ἐκεῖνων οἵτινες θά ἦσαν μᾶλλον ἀρμόδιοι νά τόν ἐκτιμήσουν. Δέν γνωρίζω ἂν ἐπροξένησαν ἐντύπωνσιν, καί ποῖαν τάχα, εἰς τοὺς πολλοὺς καί τοὺς ἀπλουστεροὺς τὰ διηγήματα ἐκεῖνα. Ἄλλὰ πρέπει νά ὁμολογήσω ὅτι, καθόσον ἐνθυμοῦμαι, ὁ κύκλος τῶν νέων τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀντιποιοιμένων τὰ σκῆπτρα τῆς ὀρθαίσθησας τὰ εἶχεν ὑποδεχθεῖ μέ δυσμένειαν ἐκπλήττουσαν. Ἄν δέ καλῶς ἐνθυμοῦμαι, τό περιοδικόν πού τὰ ἐδημοσίευσε, καί ὑπέστη ἐγγράφους τε καί προφορικές διαμαρτυρήσεις ὅτι ἐτόλμησε καί νά δημοσιεύσῃ τοιαύτας ἀηδίας!»²⁴. Στις διαμαρτυρίες αὐτές το περιοδικό εἰσήγησε.

Το σημαντικό αὐτό κείμενο, στο οποίο ο γενάρχης και απολογητής της σχολῆς του 1880 τοποθετεῖται με τόση νηφαλιότητα και αντικειμενικότητα ἀπέναντι στο πρόβλημα της αφετηρίας και της διαμόρφωσης του νεοελληνικοῦ διηγήματος, το γνωρίζει βέβαια ο Παπακώστας²⁵. Παρά ταῦτα, ισχυρίζεται ὅτι ἡ συμβολή της *Εστίας* υπήρξε «αποφασιστική και καθοριστική στην καλλιέργεια, διαμόρφωση και καταξίωση του νεοελληνικοῦ διηγήματος» (σ.19), ἀποφαίνεται ὅτι ο διαγωνισμός διηγήματος της *Εστίας* το 1883 — για τον οποίο ας σημειωθεῖ, ο Παλαμάς δεν κάνει καν λόγο — καθιέρωνε ἕνα θεσμό «που ἐμέλλε νὰ παίξει ρόλο αποφασιστικό στη γέννηση, στη διαμόρφωση και στην παραπέρα καλλιέργεια του ἀφηγηματικοῦ μας λόγου. Αποτελεῖ ἐπομένως αφετηρία»²⁶. Για τοῦτο, ἀν το 1883 εἶναι ἡ ὥρα του νεοελληνικοῦ διηγήματος, εἶναι ἐπίσης και ἡ ὥρα της *Εστίας* που πρωτοστάτησε στη δημιουργία του» (σ. 79), συμπεραίνει, τέλος, ὅτι οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ἡ *Εστία* «ὄντως ταυτίζεται με τὴ γέννηση του νεοελληνικοῦ διηγήματος και τὴν καταξίωσή του» (σ. 133)²⁷.

Ἀλλὰ ο Παπακώστας δὲν ἀγνοεῖ μόνο το τί υποστήριξε ο Παλαμάς. Κατὰ τον ἴδιο τρόπο ἀντιπαρέρχεται και ἀνάλογες ἀπόψεις της σύγχρονης κριτικῆς σχετικῆς με το θέμα που μας ἀπασχολεῖ. Γιατί ἀν δεχτοῦμε, ὅπως εἶναι εὐλόγο, ὅτι τα διηγήματα του Βιζυηνού, ἀν και δημοσιευμένα στὴν *Εστία* πρὶν βέβαια ἀπὸ το διαγωνισμό, «δε μοιάζουν νὰ θρῖσκονται ἀπόλυτα μέσα στα πλαίσια της καινούργιας νομιμότηας»,²⁸ ἀν ἀκόμα δεχτοῦμε ὅτι ο Βιζυηνός, που ἔχει σίγουρα στο ἔργο του πλήθος ἀπὸ λαογραφικά στοιχεῖα, θρῖσκεται ἐντούτοις πολὺ μακριὰ ἀπὸ τους ἀπλοϊκοὺς «ἠθογράφους της γενιάς του που

24. Κωστή Παλαμά, Ἄπαντα Β 155-157.

25. Βλ. σ. 42 σημ. 50, 46 σημ. 67 κ.ά.

26. Χαρακτηρίζοντας το 1883 *αφετηρία* ο Παπακώστας συμφωνεῖ με τον Στ. Κυριακίδη και τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου (σ. 79 σημ. 23), οἱ οποίοι ὅμως εἶχαν εἰδικούς, ἀν και διαφορετικούς ο καθένας, λόγους νὰ υποστηρίζουν κάτι τέτοιο.

27. Το τελευταῖο αὐτό ο Παπακώστας το παρουσιάζει ὡς υποστηριζόμενο ἀπὸ τον Παλαμά, πράγμα το οποίο δὲν εἶναι σωστό, ὅπως εἶδαμε πιο πάνω.

28. Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, ἐπιμέλεια: Παν. Μουλλάς, ὅπ. πρπ., σ. μ'.

καταγράφουν τις εμπειρίες και τις μνήμες τους, κατά τις εντολές του Πολίτη, χωρίς πάντοτε να ξέρουν γιατί»²⁹ και ότι παρόλα τα ηθογραφικά τους στοιχεία τα διηγήματα του Βιζυηνού, αντίθετα με τα καθησυχαστικά βουκολικά πεζογραφήματα που θραβεύονται από την *Εστία*, «φέρνουν τις περισσότερες φορές κάτι το αόριστα εφιαλτικό, συνδυάζουν το αστυνομικό με το ψυχαναλυτικό ενδιαφέρον»³⁰, αν λοιπόν δεχτούμε όλα αυτά, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η παράλειψη του Βιζυηνού από το κείμενο της προκήρυξης δεν είναι τυχαία ούτε αποτέλεσμα σφαλερής εκτίμησης των αρμοδίων της εποχής.

Ο προσανατολισμός τον οποίον υποδεικνύουν οι ρυθμιστικές παραινέσεις της προκήρυξης, προσανατολισμός αντίθετος από αυτόν του «Ευρωπαϊού» Βιζυηνού³¹, μας κάνει μάλιστα να υποθέσουμε ότι ο διαγωνισμός είχε και την επιπλέον πρόθεση να «σώσει» την ελληνική πεζογραφία από το δρόμο που είχε πάρει με τα διηγήματα του Βιζυηνού. Το ερώτημα δηλαδή, που φυσικά δεν τίθεται από τον Παπακώστα, είναι: μήπως στόχος του διαγωνισμού ήταν να μείνουν οι πεζογράφοι μακριά και από τον τύπο του ψυχαναλυτικού, δραματικού, ζοφερού, σπαρακτικού διηγήματος του Βιζυηνού; Ο Μουλλάς, βέβαια, και έχει θίξει το θέμα αυτό και έχει δώσει έμμεσα την απάντηση: [τα διηγήματα του Βιζυηνού] «δε μοιάζουν να βρίσκονται απόλυτα μέσα στα πλαίσια της καινούργιας νομιμότητας (γι' αυτό ίσως αποσιωπούνται ολότελα από το Ν. Γ. Πολίτη)» Και αλλού: «Να έχουμε τάχα, μ' αυτό το αξιότατον θέμα *ιδιαιτούσης μελέτης φρενολόγου*», (χαρτακρισμός παρμένος από το ελάχιστο ευνοϊκό σημείωμα με το οποίο η *Εστία* παρουσίαζε στους αναγνώστες της το προβληματικό για τους εμπνευστές του διαγωνισμού διήγημα του Μητσάκη το *Βάπτισμα*), «και μια έμμεση αποδοκιμασία των δύο πρώτων διηγημάτων του Βιζυηνού;»³² Θα πρέπει κανείς να είναι ψυχогνώστης ή μάντης για να

29. Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, όπ. πρπ., σ. νστ'.

30. Α. Παπαδιαμάντης *αυτοβιογραφούμενος*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, όπ. πρπ., σ. κβ' και Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, όπ. πρπ., σ. ξθ'.

31. Πθλ. Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά διηγήματα*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, όπ. πρπ., σσ. σα'-πε' και Γ. Βελουδή, «Βιζυηνός και 'Αουερμπαχ», εφ. *Το Βήμα*, 22-8-1980.

32. Γ. Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, όπ. πρπ., σ. μ' και Α. Παπαδιαμάντης *αυτοβιογραφούμενος*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, όπ. πρπ., σ. κζ' σμ. 3.

Είναι βέβαια δύσκολο να εξιχνιάσει κανείς τί συνέβαινε σε κάποιες ανθρώπινες ψυχές πριν από εκατό χρόνια. Ωστόσο έχω την επίμονη υποψία ότι ο Ν. Γ. Πολίτης και ο κύκλος του θα βρήκαν τα διηγήματα του Βιζυηνού εξαιρετικά επικίνδυνα για την ιδεολογία που οι ίδιοι εκπροσωπούσαν. Μπορεί και να πανικοβλήθηκαν και να έσπευσαν... Γιατί τί ρόλο έπαιξε αυτός ο Θρακιώτης, ο οποίος όχι μόνο δε θεωρούσε τους Τούρκους ταμπού αλλά

αποφανθεί αν ο Παπακώστας αδυνατεί να συλλάβει τις προεκτάσεις αυτών που διαβάζει ή αν εθελotuφλεί.

Η μνεία όμως του Μητσάκη μας οδηγεί σε ένα άλλο ερώτημα που δεν τίθεται και σε ένα άλλο πρόβλημα που δεν αντιμετωπίζεται. Αυτό είναι γιατί ο Μητσάκης παίρνει από τους κριτές του διαγωνισμού τη γνωστή απάντηση για το διήγημα *Το Βάπτισμα* που είχε υποβάλει. Σε σχέση μάλιστα με το διήγημα αυτό ορθά παρατηρεί και ο Παπακώστας ότι ο Μητσάκης «αντί να μελετήσει προσεκτικά την προκήρυξη και να συμμορφωθεί με το πνεύμα της, γράφοντας ένα διήγημα που να *εξεγείρει το αίσθημα της προς τα πατρία αγάπης*, εκείνος έκανε το αντίθετο: με τον τρόπο του κράτησε κριτική στάση απέναντι στο πνεύμα του μεγαλοϊδεατισμού κι άφησε να προβληθούν κάποιες αμφιβολίες για την ορθότητα του ιδεολογικού του προσανατολισμού» (σ. 84). Το «αιρετικό» λοιπόν αυτό διήγημα αντιμετωπίστηκε με επιφυλακτικότητα από την κριτική επιτροπή. Ο Ν. Γ. Πολίτης συνιστά στον Μητσάκη «ν' αφήσει αυτού του είδους τα θέματα» και, όπως λέει ο Παπακώστας, «ν' ασχοληθεί με κάτι πιο απλό και ακίνδυνο: ας εμβαθύνει εις την παρατήρησιν του βίου του λαού» (σ. 85). Και τα ερωτήματα που δεν απασχολούν καν τον συγγραφέα της διατριβής είναι: Ακίνδυνα θέματα για ποιον άραγε, για τη λογοτεχνία ή για την ιδεολογία του ανανεωμένου μεγαλοϊδεατισμού, που υπηρετείται με την προκήρυξη; Και υπάρχουν για τη λογοτεχνία θέματα ακίνδυνα και θέματα επικίνδυνα; Και η προσπάθεια να τεθεί η λογοτεχνία στην υπηρεσία της όποιας ιδεολογίας προάγει την ίδια τη λογοτεχνία και συμβάλλει στην επίτευξη των στόχων της ή όχι; Ή μήπως επιτρέπεται η προσφορά υπηρεσιών εκ μέρους της λογοτεχνίας, όταν πρόκειται να διευκολυνθεί η αναπαραγωγή της άρχουσας ιδεολογίας γενικότερα και του μεγαλοϊδεατισμού στη συγκεκριμένη περίπτωση;

Και ένα τελευταίο δείγμα έλλειψης προβληματισμού:

και τους αντιμετώπιζε, όπως και τους Έλληνες, με ανθρώπινη συμπάθεια και κατανόηση, αν όχι και με τρυφερότητα; Τί επιδίωκε περιβάλλοντας τη μορφή του Τούρκου φονιά του αδελφού του με ένα πέπλο αγαθοσύνης και αθωότητας, ακόμα και με ένα «φωτοστέφανο αγιοσύνης»; (Βλ. Απόστολου Σαχίνη, *Παλαιότεροι πεζογράφοι*, όπ. πρτ., σ. 173). Ο Vitti παρατηρεί ότι η τρυφερότητα του Βιζυηνού για τους Τούρκους, που είναι έκδηλη στον *Μοσκόβ Σελήμ* —η οποία όμως είναι το ίδιο φανερή και στο *Ποιος ήτο ο φονεύς του αδελφού μου*— «πηγαίνει πέρα από τη συναισθηματική συμπάθεια», αναρωτιέται μάλιστα αν φτάνει ως την ιδεολογία (Μαρίο Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, όπ. πρτ., σ. 85 σημ. 21). Για την *Εστία* και τους περί αυτήν όλα αυτά θα ήταν πραγματικά «αξιώματα ιδαζούσης μελέτης φρενολόγου». Στο ερώτημα του Μουλλά εγώ τουλάχιστον απαντώ καταφατικά. Και η θέση αυτή δε θα θεωρηθεί και τόσο υποκειμενική και αυθαίρετη αν συνεκτιμηθεί η άκρως επιφυλακτική στάση που τήρησε η επιτροπή απέναντι στο ομόλογο, από ιδεολογική άποψη, διήγημα του Μητσάκη *Το Βάπτισμα*.

Ο Παπακώστας κάνει συχνά λόγο για τον εκλαογραφισμό της πεζογραφίας, που συντελέστηκε με τις επίμονες προσπάθειες του Ν. Γ. Πολίτη και της *Εστίας* (σσ. 77-78, 94-95 κ.α). Το αν όμως ο εκλαογραφισμός αυτός υπήρξε τελικά ευεργετικός για την πεζογραφία και μέχρι ποιού σημείου αυτό δεν το συζητάει καν. Το παίρνει ως δεδομένο, παραλείποντας να επαναλάβει τουλάχιστον τις επιφυλάξεις ως προς το θέμα αυτό που διατύπωσαν άλλοι μελετητές ή και οι ίδιοι οι λαογράφοι³³.

5. Στο τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης (σσ. 113-148) εξετάζονται τα ευεργετικά αποτελέσματα των διαγωνισμών. Αυτό γίνεται σε σχέση με το χαρακτήρα που είχαν ορισμένα μόνο από τα διηγήματα τα δημοσιευμένα στην *Εστία* πριν από το διαγωνισμό και όχι, όπως θα περίμενε κανείς, σε σχέση με το σύνολο των διηγημάτων που είχαν δημοσιευτεί πριν από αυτόν στην *Εστία* ή ενδεχομένως και σε άλλα περιοδικά ή εφημερίδες³⁴. Ακόμα όμως κι αν θελήσει κανείς να περιοριστεί στην *Εστία*, δεν μπορεί να καταλάβει γιατί ο Παπακώστας, προκειμένου να επισημάνει τα ευεργετικά αποτελέσματα του διαγωνισμού, δε συγκρίνει τα διηγήματα που προήλθαν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, από αυτόν με έργα όπως ο *Λουκής Λάρας* του Βικέλα και *Τό άμάρτημα της μητρός μου, Μεταξύ Πειραιώς και Νεαπόλεως, Ποιος ήτο ο φονεύς του αδελφού μου*, του Βιζυηνού δημοσιευμένα όλα στην *Εστία* πολύ ή λίγο πριν από το διαγωνισμό — εκτός αν το κάνει για να ευθυγραμμιστεί και ως προς αυτό με το συντάκτη της προκήρυξης. Ωστόσο ακόμα και περιορίζοντας αυθαίρετα το μέτρο σύγκρισης και εξετάζοντας μόνο τρία - τέσσερα από τα προηγούμενα διηγήματα αναγκάζεται να παραδεχτεί τα εξής: «Αν τα παραπάνω τρία διηγήματα τα συσχετίσουμε με όσα προήλθαν από τον πρώτο διαγωνισμό της *Εστίας*, αλλά και με όσα εντάσσονται στον ίδιο μ' εκείνα αστερισμό, θα δούμε ότι ανάμεσά τους υπάρχουν αρκετές διαφορές· διαφορές στη θεματική και κυρίως στον τρόπο θεώρησης των πραγμάτων. Η τάση προς το αστικό διήγημα και την ψυχογραφία, που εκδηλώθηκε μ' αυτά, [τα πριν από το διαγωνισμό] άργησε να ξαναφανεί· σα να πνίγηκε» (σ. 119). Και ο συγγραφέας σπεύδει να δηλώσει προσπαθώντας να διακαιολογήσει τα αδικαιολόγητα: «Δε θα λέγαμε βέβαια πως η

33. Βλ. σχετικά Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Ο «Ζητιάνος» του Καρκαθίτσα*. Εισαγωγή - Κείμενο - Γλωσσάριο, όπ. πρπ., σ. 17 σημ. 1.

34. Έχω κατά νουν π.χ. τα διηγήματα του Κονδυλάκη τα δημοσιευμένα το 1883 στο *Ραμπανά*, των οποίων το «σατιρικό - κριτικό πνεύμα αποτελεί ένα ευδιάκριτο προανάκρουσμα όχι μόνο της ώριμης δημιουργίας του συγγραφέα τους (Ο Πατούχας, α' μορφή: 1892), αλλά και της ωριμότερης φάσης της ελληνικής ηθογραφίας» (Γ. Βελουδή, «Α. Παπαδιαμάντης», εφ. *Το Βήμα*, 18-2-1981).

παρουσία τους καθρεφτίζει κάποια γενικότερη τροπή, που είχε πάρει το νεοελληνικό διήγημα πριν ακόμα προκηρυχτούν οι διαγωνισμοί και του ανακόψουν το δρόμο, στρέφοντάς το προς άλλες κατευθύνσεις, αφού πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις· θα επισημάνουμε ωστόσο πως αυτός ο άγνωστος ίσαμε σήμερα πεζογράφος [ο συγγραφέας δηλ. των τριών πριν από το 1883 διηγημάτων], που παρεμβάλλεται ανάμεσα στα 1879 και στα 1883, ανάμεσα δηλαδή στο Βικέλα και το Βιζυηνό, αποτελεί μian αξιοπρόσεχτη παρουσία στο χώρο της νεοελληνικής πεζογραφίας» (σσ. 119-120).

Εδώ πια έχουμε ένα χαρακτηριστικό δείγμα του τρόπου με τον οποίο ο Παπακώστας αξιοποιεί και ερμηνεύει το υλικό του, ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που είναι τόσο χτυπητές, ώστε να μην μπορεί να τις αγνοήσει και ο ίδιος. Και πρώτα - πρώτα: Αν τα τρία αυτά διηγήματα συσχετιστούν με τον *Λουκή Λάρα* και τα τρία διηγήματα του Βιζυηνού, δε νομίζω ότι αποτελούν «μεμονωμένες περιπτώσεις», δεδομένου μάλιστα ότι προέρχονται από το υλικό ενός μόνον περιοδικού και πάντως αποτελούν τις αξιολογότερες περιπτώσεις. Δεύτερο, αφού οι διαγωνισμοί προσανατόλιζαν τους πεζογράφους προς άλλες, εντελώς διαφορετικές ή και αντίθετες, κατευθύνσεις, δεν είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι αυτοί ακριβώς ανέκοψαν και τη στροφή και τάση προς το αστικό διήγημα και την ψυχογραφία; Οι προϋπάρχουσες και εύκολα ανιχνεύσιμες αυτές τάσεις δεν ήταν και οι περισσότερο αναμενόμενες στην εξελικτική πορεία του είδους, αφού σ' αυτές κατέληξε, πολύ αργότερα, η πεζογραφία μας; Από αυτήν την άποψη, μήπως τα αποτελέσματα του διαγωνισμού ήταν ανασταλτικά της φυσικής εξέλιξης της πεζογραφίας μας; Μήπως, για παράδειγμα, ένας από τους λόγους που εξηγούν γιατί ο Παπαδιαμάντης προσήλθε καθυστερημένα στη διηγηματογραφία, πράγμα για το οποίο έχει κατηγορηθεί και χαρακτηριστεί, άδικα όπως πιστεύω, *φουκαράς*³⁵, πρέπει να αναζητηθεί στη χρονοτριβή του να γράψει τον *Χρήστο Μηλιόνη*, έργο ανταποκρινόμενο στις επιταγές του διαγωνισμού, αλλά και στο χρόνο που του χρειάστηκε για να αποδεσμευτεί από αυτές, όπως γίνεται φανερό με το πρώτο του κιόλας διήγημα *Το Χριστόψωμο*; (Χριστούγεννα 1887).

Βέβαια υπάρχει το ενδεχόμενο να θεωρεί ο Παπακώστας τις πριν από το διαγωνισμό του 1883 τάσεις της πεζογραφίας για αστικό διήγημα και ψυχογραφία κακές που καλώς «πνίγηκαν». Ίσως μάλιστα αυτή να είναι η θέση του, αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι θεωρεί και υπογραμμίζει ως κατόρθωμα και «αποτέλεσμα της επίμονης προσπάθειας του περιοδικού» τον προσανατολισμό των δημιου-

35. Γ. Βελουδή, «Α. Παπαδιαμάντης», εφ. *Το Βήμα*, 18-2-1981.

γών «προς την εθνική ζωή, προς τις λαογραφικές πηγές, την ιστορική μνήμη, την ταξιδιωτική εντύπωση και την ηθογραφία», νοούμενη ως «αναπαράσταση των ηθών και εθίμων του ελληνικού λαού» (σσ. 129-130, 131-132).

Το κεφάλαιο αυτό κλείνει με αλφαθητικό πίνακα των ονομάτων των συγγραφέων που δημοσίευσαν διηγήματά τους στην *Εστία*, με παράλληλη αναγραφή των τίτλων των διηγημάτων και του χρόνου δημοσίευσής τους και πρέπει να πούμε ότι ο κατάλογος αυτός είναι πολύ χρήσιμος. Εξίσου χρήσιμος είναι και ο κατάλογος των ονομάτων των ξένων πεζογράφων, Γάλλων κυρίως, των οποίων μεταφράσεις δημοσιεύτηκαν στην *Εστία*. Από την άλλη όμως είναι δύσκολο να συμφωνήσει κανείς με το συμπέρασμα του Παπακώστα, σύμφωνα με το οποίο η φιλοξενία ξένων μεταφράσεων από το περιοδικό σημαίνει και «προσπάθεια να φέρει το αναγνωστικό του κοινό σε επαφή με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή λογοτεχνία και με τα λογοτεχνικά ρεύματα (ρεαλισμός - νατουραλισμός) που αυτή την εποχή κυριαρχούσαν στον ευρωπαϊκό χώρο» (σ.146). Κι αυτό γιατί: α) ο κατάλογος των ξένων πεζογράφων περιλαμβάνει πολλούς άγνωστους και τόσο ανομοιογενείς μεταξύ τους συγγραφείς ώστε να είναι αδύνατο να υποστηρίξει κανείς την άποψη ότι αντιπροσωπεύουν κάποιο συγκεκριμένο ρεύμα και β) γιατί είναι δυσεξήγητο από την πλευρά της Συγκριτικής Φιλολογίας ότι το ίδιο περιοδικό από τη μια μεριά στρέφει συνειδητά και επίμονα τους Έλληνες συγγραφείς προς τις εθνικές πηγές και ότι από την άλλη και συγχρόνως καταβάλλει προσπάθεια, ώστε να γίνουν γνωστά τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ρεύματα. Οι δύο αυτοί στόχοι αντιφέρονται και αλληλοαναιρούνται. Αλλά στο σημείο αυτό θα επανέλθω αμέσως πιο κάτω.

6. Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο (σσ. 161-172) δίνονται χρήσιμες πράγματι πληροφορίες για την κυκλοφορία και τη διακίνηση της *Εστίας* σ' όλη την περίοδο της έκδοσής της και επισημαίνονται στο τέλος οι κυριότεροι λόγοι διακοπής της έκδοσής της, που είναι η απώλεια του αγοραστικού κοινού εξαιτίας συγκεκριμένων καινοτομιών (μείωση της εγκυκλοπαιδικής ύλης, περιορισμός των οικογενειακών και πατριωτικών αναγνωσμάτων, δημοσίευση πρωτότυπων αντί μεταφρασμένων διηγημάτων, θετική στάση απέναντι στο δημοτικισμό). Με διευθυντή τον Ξενόπουλο η *Εστία* πράγματι έκανε ορισμένα ανοίγματα — και έκλεισε³⁶.

Θα ήθελα να σταθώ κάπως περισσότερο στην τελική παρατήρηση με

36. Βλ. πρπ. σ. 131, σημ. 14.

την οποία ο Παπακώστας κλείνει το κεφάλαιο αυτό αλλά και τη μελέτη του γενικά — από την οποία άλλωστε λείπουν τα τελικά συμπεράσματα. Γράφει λοιπόν ο συγγραφέας ότι: [Μετά το κλείσιμο της *Εστίας* το 1895] «Τάσεις πιο πρωτοποριακές θα σημειωθούν ύστερα από τρία χρόνια από τις στήλες ενός άλλου, τολμηρότερου, αλλά βραχύβιου περιοδικού: της *Τέχνης*» (σ. 172). Αν και εδώ χρειάζεται να διορθωθεί «τολμηρότερου και γι' αυτό βραχύβιου», πρέπει να δεχτούμε ότι η σύνδεση της έκδοσης της *Τέχνης* με την *Εστία* είναι σωστή και επιβάλλεται από τα πράγματα. Μόνο που η *Τέχνη* σχετίζεται με την *Εστία* όχι με τον τρόπο που υπαινίσσεται ο Παπακώστας και σύμφωνα με τον οποίο η *Τέχνη* συνέχισε, κάπως τολμηρότερα βέβαια, την προσφορά της *Εστίας*, αλλά με τρόπο εντελώς διαφορετικό, θα έλεγα αντίθετο: Η *Τέχνη* ήρθε να επανορθώσει το «κακό» που από μια άποψη έκανε η *Εστία*. Η άποψη αυτή δεν είναι δική μου, είναι του Παλαμά και γι' αυτό είναι έγκυρη και οπωσδήποτε δεν μπορεί να αγνοηθεί. Γράφει λοιπόν ο Παλαμάς το 1899, έτος έκδοσης της *Τέχνης*, τέσσερα χρόνια μετά το κλείσιμο της *Εστίας*: «Κατά τόν αιώνα τούτον ὡσαύτως τὰ μέγιστα ἀνεπτύχθη ὅ,τι θ' ἀπεκάλουν διεθνοποίησιν τῆς Φαντασίας. Ὑπό τὴν ἀλληλεπίδρασιν τῶν φιλολογιῶν καὶ τῶν καλλιτεχνιῶν τῶν διαφόρων λαῶν, μία οὕτως εἰπεῖν πολυσύνθετος προκύπτει φιλολογία καὶ τέχνη, ἡ εὐρωπαϊκὴ (...). Τὰ ὅρια τῆς πρωτοτυπίας καὶ τῆς μιμήσεως δὲν εὐρίσκονται ὅπου θέλει νὰ τὰ θέσῃ ὁ κ. Ἑφταλιώτης. Ὅταν δὲν εἶναι γενεσιουργὸς ἡ διάνοια, τὰ ἔργα αὐτῆς, καὶ τὰ ἰδόντα τὸ φῶς ὑπὸ τὴν μᾶλλον αὐτόματον καὶ ἀπηλλαγμένην πάσης ἔξωθεν ἐπηρείας, ὦθῃσιν, εἶναι ὡς καχεκτικά πλάσματα προώρου τοκετοῦ (...). Ἐξ ἐναντίας, ὅταν εἶναι γενεσιουργὸς ἡ διάνοια, τὰ ἔργα αὐτῆς, ἅτινα συνηθέστατα βλέπουσι τὸ φῶς μετὰ διασταυρώσεις καὶ συγκρούσεις καὶ συζεύξεις ἰδεῶν καὶ δογμάτων, ἐντυπώσεων καὶ συγκινήσεων, ἔξω χρόνου καὶ τόπου, πέραν τῶν ὁρίων τῶν πατρίδων, καὶ ὑπὸ τὸ κράτος παντοίων ἐπιδράσεων καὶ ξένων καὶ ἄλλοφύλων, τὰ ἔργα ταῦτα φέρουσιν ἑκαστον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ζωηράν, τὴν σφραγίδα τῆς ἰδιαζούσης ἀτομικότητος. Ἐν τῇ καλλιτεχνικῇ δημιουργίᾳ ὅ,τι συνήθως παρέχει τὴν ἐντύπωσιν τῆς ὁμοιότητος ἢ γεννᾷ τὴν ὑπόνοιαν τῆς μιμήσεως, δὲν εἶναι, πραγματικῶς εἰπεῖν, ἡ τὸ ἀποτέλεσμα πνευματικῆς συγγενείας (...)» Ἄν δὲ ἡ περίοδος, τὴν ὁποίαν διανύομεν ἤδη, σκανδαλίζει τούτους ἢ ἐκείνους, ἐμέ, δυστυχῶς, πληροὶ ἐλπίδων καὶ χαρᾶς, ἀκριβῶς ἔνεκα τῶν τάσεων τὰς ὁποίας διαβλέπω κρατούσας μεταξύ τῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀναφανέντων· τάσεων πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κενῶν τῆς τελευταίας δωδεκαετίας καὶ ἀντικατάστασιν παντός ὅ,τι ἀρνητικόν, νηπιάζον, χθαμαλόν, ἐπιπολαίως καὶ στενῶς πατριδογραφικόν καὶ ἀντικαλλιτεχνικόν ἐπέδειξεν ἡ παρελθούσα περίοδος, δι' ἐργασίας

μᾶλλον θετικής, ὑψηλῆς, ὀρίμου, βαθυγνώμονος καί εὐρέως ἐθνοπλαστικής καί καλλιτεχνικῆς³⁷.

Καί ἂν ἀξίξη νά καυχᾶται διά τίποτε τό περιοδικόν ὄργανον τῶν νέων ποιητῶν, ὅσον δῆποτε θραχύς καί ἂν εἶναι ὁ ἀπό τῆς ἐμφανίσεώς του χρόνος [=η Τέχνη], ἀξίζει νά καυχᾶται πρώτων διά τὰ διάφορα παρθυρά³⁸, τὰ ὁποῖα προσεπάθησε ν' ἀνοίξη ἐπὶ τοῦ φιλολογικοῦ ἡμῶν τείχους, τοῦ ὀγκώδους καί ἀδιαπεράστου, διά νά ἐπικοινωνήσωμεν πρὸς τοὺς ἀπώτερω διανοιγομένους εὐρεῖς ὀρίζοντας, πρὸς νέας καί ξένας ἀπόψεις (...) 'Εγὼ δέν θλίβομαι καί δέν ἀνησυχῶ διά τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς 'Αρκαδίας (...) ἐνθυμούμαι κ' ἐπαναλαμβάνω ἀκουσίως τό τοῦ Σίλλερ: «Δέν θέλομεν νά μᾶς ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν 'Αρκαδίαν τό εἰδυλλιον· θέλομεν πρὸς τα 'Ηλύσια νά μᾶς ὀδηγῇ»³⁹.

Ἔτσι κι αν δεν μπορούμε, ἡ δε θέλουμε, να αποκαλύψουμε ποιοι εἶχαν χτίσει αὐτό το ογκώδες και ἀδιαπέραστο τεῖχος, στο ὁποῖο προσπάθησε να ἀνοίξει παράθυρα πρὸς τα ἔξω ἡ Τέχνη, ἡ ποιοι ἦταν αὐτοὶ που προσπάθησαν να περιορίσουν τὴ λογοτεχνία μέσα στα στενά εθνικά πλαίσια, για να συμβάλουν ἔτσι στη δημιουργία ἐργῶν *επιπολαίως και στενῶς πατριδογραφικῶν*, μπορούμε ὁμως με σιγουριά να συμπεράνουμε ὅτι αν σήμερα, εκατὸ χρόνια σχεδόν μετὰ, ο Παπακώστας ὀδηγεῖται στο να συνδυάσει τὴν ἐκδοσὴ τῆς Τέχνης με τὴν *Εστία*, ο συνειρμός αὐτός θα γινόταν πολὺ πιο εὐκόλα και σχεδόν αὐθόρμητα στο μυαλό των ἀναγνωστῶν του Παλαμά του 1899.

Σύμφωνα λοιπόν με ὅλα ὅσα εἰπώθηκαν ὡς τώρα, ἡ μελέτη του Παπακώστα, παρόλο που δίνει πολλές ἐπιμέρους χρήσιμες για τὴν *Εστία* πληροφορίες, ἀφίνει πολλὰ κενὰ και προκαλεῖ πολλές και ζωηρὲς ἀμφιβολίες για τὴν ἀποτελεσματικὴ διερεύνηση του κύριου θέματος τῆς, που εἶναι ὁ ρόλος του περιοδικού, με τους διαγωνισμούς, στη διαμόρφωση και ἐξέλιξη του νεοελληνικοῦ διηγήματος. Εἶναι κρίμα ὅτι ὁ ρόλος αὐτός δεν ἐξετάζεται με ἀφετηρία τα σημερινὰ δεδομένα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς επιστήμης και μέσα ἀπὸ τὴ συσσωρευμένη ἱστορικὴ πείρα των εκατὸ ἐτῶν που μεσολάβησαν. Γιατὶ πράγματι ὁ Παπακώστας, χωρὶς να ἀμφισβητεῖ τίποτε, υιοθετεῖ ἀπλῶς, ἕναν αἰῶνα μετὰ, ὅσα για τὸ θέμα αὐτὸ εἶχε υποστηρίξει ἡ ἴδια ἡ *Εστία* και ὅσοι ἀνήκαν στον κυκλό τῆς. Πράγμα που με κάνει να σκεφτῶ πως ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης θα εἶχε προσφέρει περισσότερα στην νεοελληνικὴ φιλολογικὴ επιστήμη, αν μας εἶχε δώσει μόνο, με μορφὴ συστηματικῆς ἀποδελτίωσης, τὸ ἴδιο τὸ υλικὸ τῆς *Εστίας*, και δεν εἶχε ἀναλάβει και τὴν ἀξιοποίηση και ἀξιολόγηση αὐτοῦ του υλικού.

37. Οἱ υπογραμμίσεις δικές μου.

38. Υπογραμμισμένο ἀπὸ τον Παλαμά.

39. Κωστή Παλαμά, Ἄπαντα Β 383, 384, 387.

7. Συμπεράσματα.

Αν θελήσουμε να αξιολογήσουμε αντικειμενικά τη γενική προσφορά της *Εστίας* και ειδικότερα τη συμβολή της στην εξέλιξη του νεοελληνικού διηγήματος, έτσι όπως η προσφορά και η συμβολή αυτή διαφαίνονται και από τη μελέτη του Παπακώστα, μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα:

α) Η *Εστία* ήταν σε όλη τη διάρκεια της έκδοσής της σοβαρό, συντηρητικό περιοδικό και ουραγός μάλλον παρά πρωτοπόρος. Αυτό φαίνεται π.χ. από την ύλη της, που διαφοροποιήθηκε αισθητά μόνον όταν ανέλαβε τη διεύθυνσή της ο Ξενόπουλος, από τη γλώσσα στην οποία υποχρέωνε τους συνεργάτες της να γράφουν, από τη διστακτική της στάση απέναντι στο γλωσσικό γενικά, από το γεγονός ότι η πόρτα της ήταν ερμητικά κλειστή για τους πρωτοποριακούς ποιητές, ενώ οι ακαδημαϊκές και απρόσιτες σελίδες της μετατρέπονταν σε φιλόξενες μόνον όταν οι νέοι λογοτέχνες είχαν ήδη επιβληθεί αλλού. Όμως ακόμα περισσότερο ο συντηρητικός χαρακτήρας της *Εστίας* προκύπτει σαφέστερα και από την πολεμική που άσκησε «δια στόματος» Βλάχου ενάντια στην «έγκαιρη» μετάφραση της *Νανάς* του Ζολά. Επιπλέον δεν «αναγνώρισε» (με όρους Αράγη) την αξία του Βικέλα και του Βιζυηνού, έκοψε βίαια την επαφή της λογοτεχνίας μας με την ευρωπαϊκή, σε μιαν εποχή μάλιστα που γινόταν το μεγαλύτερο ελληνικό άνοιγμα προς την Ευρώπη⁴⁰, πράγμα το οποίο, όπως είδαμε, ο Παλαμάς το στιγμάτισε. Η πρωτοβουλία της αυτή θα μπορούσε να αποβεί ολέθρια, αν γινόταν καθολικά αποδεκτή γιατί είναι γνωστό ότι κατά την περίοδο που μια λογοτεχνία αλλάζει προσανατολισμό, όπως η ελληνική γύρω στο 1880, οι ξένες επιδράσεις που δέχεται είναι σχεδόν πάντα γόνιμες⁴¹. Αυτό αποδεικνύεται άλλωστε και από το γεγονός ότι οι κορυφαίοι της νεοελληνικής λογοτεχνίας, από τον Σολωμό ως τον Καβάφη, τον Παλαμά και τον Σεφέρη, τον ίδιο τον Βιζυηνό και τον «τοπικιστή» Παπαδιαμάντη, είχαν εγκύψει με προσοχή και ενδιαφέρον στη σύγχρονή τους ξένη λογοτεχνία, χωρίς αυτό να τους εμποδίσει, ίσως μάλιστα και το αντίθετο, να δημιουργήσουν έργο με υψηλό βαθμό ιδιαιτερότητας, ιδιομορφίας, μοναδικότητας και πρωτοτυπίας. Τη διαπίστωση αυτή, που σήμερα αποτελεί μια από τις αδιαμφισβήτητες και βασικές αρχές της Συγκριτικής Φιλολογίας, την είχε κάνει έγκαιρα και ο Παλαμάς, όπως είδαμε.

β) Όλα αυτά δε σημαίνουν βέβαια ότι η προσφορά της *Εστίας* στα νεοελληνικά μας πράγματα δεν ήταν σημαντική. Η προσφορά όμως αυτή ήταν αποτέλεσμα μάλλον της δουλειάς ορισμένων συνεργατών

40. Βλ. Γ. Βελουδή, «Απ' την ηθογραφία στο νατουραλισμό», εφ. *Το Βήμα*, 20-3-1981.

41. Βλ. πρόχειρα Cl. Pichois et A. M. Rousseau, *La Littérature Comparée*, Armand Colin, Paris [1967], σσ. 80-81.

της, όπως π.χ. ο Παλαμάς και ο Ξενόπουλος, και δεν προήλθε από συγκεκριμένη στάση και πολιτική των εκδοτών και των διευθυντών της.

γ) Έτσι, αν αυτή ήταν γενικά η στάση και η θέση της *Εστίας*, θα ήταν πραγματικά πολύ παράξενο αυτή η ίδια να είχε ανοίξει το δρόμο για το νεοελληνικό διήγημα, αυτό βέβαια που αρχίζει με τον Βικέλα και κυρίως με τον Βιζυηνό, περνάει από τον Καρκαβίτσα και κορυφώνεται στον Παπαδιαμάντη. Γιατί το διήγημα ασφαλώς το προπαγάνδισε και πολλά διηγήματα à la *Εστία* δημοσιεύτηκαν από το 1883 και μετά. Τι αντιπροσωπεύουν όμως τα διηγήματα αυτά, τύπου π.χ. Δροσίνη, στην ιστορία της νεοελληνικής μας πεζογραφίας; Αντιπροσωπεύουν, μπορεί να υποστηρίξει κανείς, όχι βέβαια την αφετηρία, όπως πολλές φορές ισχυρίζεται ο Παπακώστας, αλλά μόνον ένα μεταβατικό στάδιο, μέχρις ότου η πεζογραφία βρει το δρόμο της. Μα θα πει κανείς πως τα μεταβατικά στάδια είναι αναγκαία σε κάθε εξελικτική πορεία. Σύμφωνα. Ο αντίλογος είναι ότι κατά το συγκεκριμένο αυτό στάδιο, με το κύρος των διαγωνισμών, των προκηρύξεων και των βραβεύσεων, υπερτονίστηκαν και επομένως αλλοιώθηκαν ορισμένες πλευρές της «ρεαλιστικής» πεζογραφίας. Κι αυτό γιατί άξια προσοχής πραγματικότητα θεωρήθηκε μόνον η ελληνική ύπαιθρος, και μάλιστα στην επιφανειακή της μορφή, ενώ αγνοήθηκε η ζωή στην πόλη. Θεωρήθηκαν αξιόλογη πραγματικότητα τα ελληνικά ήθη, και μάλιστα στην πιο επιπόλαιη και πάλι εκδοχή, και όχι και το βάθος της ανθρώπινης ψυχής. Αλλά και αυτή έστω η πραγματικότητα της ελληνικής υπαίθρου δόθηκε με μια ρόδινη, ειδυλλιακή, καθησυχαστική μορφή, άσχετη δηλαδή εντελώς με τις αντίστοιχες απεικονίσεις και αναλύσεις του ρεαλισμού και πολύ περισσότερο του νατουραλισμού, στα πλαίσια των οποίων υποτίθεται ότι κινήθηκε η ηθογραφία της *Εστίας*. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η ηθογραφία, έτσι όπως διαμορφώθηκε από τους διαγωνισμούς της *Εστίας*, είναι πραγματικά ένα φαινόμενο χαρακτηριστικά ελληνικό, ενώ ως όρος είναι «τόσο ελληνοπρεπής, που δεν μπορεί να μεταφραστεί σε καμιά ξένη γλώσσα, όπως οι λέξεις *τσαρούχι* και *φουστανέλλα*»⁴². Η ηθογραφία δηλαδή της *Εστίας* είναι

42. Κ. Μητσάκη, *Αναδρομή στις ρίζες. Γεώργιος Βιζυηνός*. <Μεσαιωνικές και Νεοελληνικές Μελέτες 2>, εκδόσεις «Ελληνική Παιδεία», Αθήνα 1977, σ. 9 [= *Πορεία μέσα στο χρόνο*. Μελέτες νεοελληνικής λογοτεχνίας, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1982, σ. 103]. Βλ. και πρπ. σημ. 12.

Θα μπορούσε βέβαια κανείς να αντιτάξει την άποψη ότι «το κίνημα του ηθογραφισμού, με τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού της επαρχίας, αποτελεί ουσιαστικά προέκταση και εφαρμογή του αγροτικού μυθιστορήματος και των διηγήσεων από την ύπαιθρο του Ευρωπαϊκού Ρεαλισμού» (Βάλτερ Πούχνερ, *Ευρωπαϊκή Θεατρολογία*, όπ. πρπ. σ. 323) ή ότι ο «ρεγιοναλισμός», για τον οποίο κάνει λόγο ο Βελουδής και του οποίου εξειδικευμένη μορφή θεωρεί τις γερμανικές «χωριάτικες ιστορίες» στο 6' μισό

ένα υβρίδιο στο οποίο διασταυρώθηκαν ορισμένες από τις επιταγές του ρεαλισμού και του νατουραλισμού με την ιδεολογική λειτουργία του ρομαντισμού. Και ένα τέτοιο αλλόκοτο σύνθεμα δεν μπορούσε να έχει συνέχεια και δεν είχε. Η «ηθογραφία» του Καρκαβίτσα και του Παπαδιамάντη, για να περιοριστώ στον 19ον αι., βρίσκεται, όπως έχω πει και πιο πάνω, στους αντίποδες των προδιαγραφών του 1883.

του 19ου αιώνα (Ήουερμαχ), «μας οδηγεί κατευθείαν στην ελληνική ηθογραφία» (Γ. Βελουδή, «Βίζυηνός και Ήουερμαχ», εφ. *Το Βήμα*, 22-8-1980).

Στις ανεπιτυχείς αυτές, κατά την άποψή μου, συσχετίσεις οδηγούμαστε από τη σύγχυση και την ασάφεια που επικρατεί ως προς το περιεχόμενο των όρων που χρησιμοποιούνται προκειμένου να χαρακτηριστεί τόσο η ελληνική όσο και η Ευρωπαϊκή λογοτεχνική πραγματικότητα.

Σε ό,τι αφορά τα ελληνικά πράγματα θα πρέπει να διακρίνουμε:

1) Την *ηθογραφία*, έτσι όπως την προπαγάνδισε η *Εστία* και την πραγματοποιήσαν οι πεζογράφοι του κύκλου της, νοούμενη ως ειδυλλιακή αναπαράσταση, έντονου λαογραφικού χαρακτήρα, των ηθών και των εθίμων της ελληνικής υπαίθρου. Στην κατηγορία αυτή, για την οποία και μόνο θα πρέπει, ίσως, να διατηρηθεί ο όρος *ηθογραφία*, ανήκουν οι πεζογράφοι Γ. Δροσίνη, Μ. Χατζόπουλος, Χρ. Χρηστοθασίλης, Θ. Βελλιανίτης, Αρ. Κουρτίδης, Αρ. Εφταλιτής κ.ά.

2) Τη *ρεαλιστική ή νατουραλιστική «ηθογραφική» πεζογραφία* της ωριμότερης φάσης. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν πεζογράφοι όπως ο Καρκαβίτσας (Ζητιάνος), ο Παπαδιамάντης (Φόνισσα κ.ά.), ο Ξενόπουλος, ο Ι. Κονδυλάκης (Οι Άθλιοι των Αθηνών), ο Κ. Χατζόπουλος (Η κούλια τ' Ακροπόταμου), ο Κ. Θεοτόκης, ο Δ. Βουτυράς κ.ά.

Τα έργα των συγγραφέων αυτών μπορεί να τοποθετούνται στο χωρίο (ή στην πόλη), μπορούν δηλαδή να έχουν ορισμένες φορές ηθογραφικό υπόστρωμα, αλλά τα ηθογραφικά στοιχεία είναι υποταγμένα στη ρεαλιστική ή αργότερα τη νατουραλιστική θεωρία, υπάρχουν δηλαδή και λειτουργούν όχι ως αυτοσκοπός αλλά ως μέσο που αποδείχνει π.χ. το ρόλο του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση των χαρακτήρων. Η ύπαιθρος, όπου υπάρχει, θεωρείται όχι ως η μόνη πραγματικότητα αλλά ως μια μορφή πραγματικότητας, από τη μελέτη και την ανάλυση της οποίας προκύπτουν συμπεράσματα ανάλογα μ' αυτά που προκύπτουν από την αναπαράσταση και μελέτη και της αστικής πραγματικότητας. Από αυτήν την άποψη οι συγγραφείς της δεύτερης κατηγορίας είναι ρεαλιστές ή νατουραλιστές και όχι ηθογράφοι.

Η ίδια ασάφεια επικρατεί και ως προς το περιεχόμενο των όρων, με τους οποίους χαρακτηρίζεται μεγάλο μέρος της ευρωπαϊκής πεζογραφίας του 19ου αιώνα αλλά και μέρους του 20ου αιώνα. Τέτοιοι όροι είναι π.χ. «αγροτικό μυθιστόρημα», «περιφερειακή λογοτεχνία» ή «λογοτεχνία της περιφέρειας», «ρεγιοναλισμός». Οι όροι αυτοί χρησιμοποιήθηκαν για να δηλώσουν μια λογοτεχνία «της περιφέρειας», η οποία όμως δεν ήταν καθόλου ομοιογενής, ούτε ως προς τον χαρακτήρα ούτε ως προς την ιδεολογία της. Αποτέλεσμα αυτής της σύγχυσης ως προς την ορολογία είναι τα αντιφατικά συμπεράσματα. Έτσι κατά τον Πούχνερ στο «αγροτικό μυθιστόρημα και στις διηγήσεις από την ύπαιθρο του Ευρωπαϊκού Ρεαλισμού» εμπεριέχεται «ισχυρή δόση αστικής νοσταλγίας» και ένας «άκρατος εξιδανικευμένος βουκολισμός». Μα τότε το αγροτικό αυτό μυθιστόρημα δεν μπορεί να είναι ρεαλιστικό.

Από την άλλη μεριά ο Γ. Βελουδής θεωρεί την ύπαρξη της περιφερειακής ή «χωριάτικης» λογοτεχνίας (Γαλλία: Μπαλζάκ, Ρωσία: Τουρκένιεφ, Αγγλία: Χάρντυ, Ιταλία: Βέργκα κ.λπ.) άλλοτε ως αναγκαστική εφαρμογή του αιτήματος του νατουραλισμού για πιστή αναπαράσταση της σύγχρονης πραγματικότητας, μια και «χώρες με καθυστερημένη βιομηχανική ανάπτυξη, όπως οι παραπάνω, δεν μπορούσαν να αγνοή-

Έχω ήδη σημειώσει ότι όλα σχεδόν όσα υποστηρίζω πιο πάνω τα έχουν υποστηρίξει θέβαια και πολλοί άλλοι, σοβαροί μελετητές της πεζογραφίας μας, άλλοτε υπαινικτικά και άλλοτε απερίφραστα. Και έχω σημειώσει επίσης ότι ο Παπακώστας παρέρχεται όλες αυτές τις απόψεις, που είναι αντίθετες με τα ενθουσιώδη συμπεράσματά του, σαν αν μην είχαν διατυπωθεί ποτέ. Εκείνο όμως που προκαλεί μεγαλύτερη έκπληξη, είναι το γεγονός ότι αποσιωπά ακόμα και το τί έχει υποστηρίξει για το θέμα αυτό ο Παλαμάς. Και το πρόβλημα είναι αν μπορεί να αποφανθεί κανείς για το τί ήταν ευεργετικό για τους λογοτέχνες / πεζογράφους της Σχολής του 1880, αγνοώντας το

σουν θέβαια μια βασική αν κι όχι κυρίαρχη πια όψη της δικής τους πραγματικότητας: την αγροτική» (Γ. Βελουδή, «Απ' την ηθογραφία στο νατουραλισμό», εφ. *Το Βήμα*, 20-3-1981) και άλλοτε και με αναφορά στους ίδιους πάντα Ευρωπαίους πεζογράφους ως λογοτεχνική στροφή «ενός βιομηχανικά αναπτυσσόμενου αστισμού στις «αμόλυντες» πηγές μιας τέως παρθένας επαρχίας» (Γ. Βελουδή, «Βιζυηνός και 'Αουερμπαχ», εφ. *Το Βήμα*, 22-8-1980).

Στην πραγματικότητα, έχουμε να κάνουμε, και στην Ευρώπη, με δύο ειδών «αγροτική», περιφερειακή, επαρχιακή λογοτεχνία ή με δύο τύπους «ρεγιοναλισμού», που διακρίνονται και χρονολογικά και ιδεολογικά.

Παραθέτω το λήμμα «regionalism» από το Dictionary of World Literature, edited by Joseph T. Shipley, New Revised Edition, Littlefield, Adams and Co., Totowa, New Jersey. 1968:

1) «Η τάση μερικών συγγραφέων να τοποθετούν τα έργα τους σε συγκεκριμένο τόπο, τον οποίο παρουσιάζουν λεπτομερώς, με σκοπό να δείξουν την επίδρασή του στη ζωή και την τύχη των κατοίκων του (Μπαλζάκ, Χάρντυ, Bennett, J. P. Hebel, Hauptmann, πολλοί Αμερικανοί)».

2) «Το ειδικό κίνημα επιστροφή στη γη, ο αγροτισμός ως αντίδραση στην εκβιομηχάνιση της ζωής και στο νατουραλισμό της λογοτεχνίας. Στη Γερμανία ειδικά οι Adolf Bartels και F. Lienhard (περιοδικό *Heimat*, 1900-1904) ανέπτυξαν ένα πρόγραμμα συντηρητικό, που αργότερα συνδέθηκε με τον Εθνικό Σοσιαλισμό».

Είναι φανερό ότι με τους εκπρόσωπους της πρώτης μορφής του ρεγιοναλισμού, στους οποίους πρέπει να προστεθούν και ο Βέργκα και ο Caruana αλλά και ο 'Αουερμπαχ και άλλοι, θρискόμαστε στα πλαίσια της ρεαλιστικής και νατουραλιστικής νομιμότητας, όπως έχω πει και παραπάνω στη σημ. 12 για τον ιταλικό δερισμό. Η αγροτική αυτή λογοτεχνία είναι προοδευτικής ιδεολογίας με κοινωνικούς προσανατολισμούς (Πρβλ. Paul Vernois, *Le roman rustique de George Sand à Ramuz. Ses tendances et son évolution (1860-1925)*, Librairie Nizet, Paris 1962, τα κεφάλαια τα σχετικά με το «κοινωνικό αγροτικό μυθιστόρημα» (roman rustique social), σσ. 117-248).

Αντίθετα, ο ρεγιοναλισμός του δεύτερου τύπου, που άρχισε να εμφανίζεται στις αρχές περίπου του 20ού αιώνα, δεν σχετίζεται με το ρεαλισμό και το νατουραλισμό, αφού αναπτύχθηκε ως αντίδραση προς τα ρεύματα αυτά, και τελικά υπηρέτησε πράγματι, όπως λέει ο Βελουδής, «τη φυλετική - αγροτική ιδεολογία του αίματος και εδάφους (Blut und Boden) του Γ' Ράιχ».

Η ελληνική τέλος ηθογραφία, της *Εστίας*, δεν φαίνεται, εκ των πραγμάτων, να έχει σχέση με το ρεγιοναλισμό του πρώτου τύπου. Μ' αυτόν θέβαια έχουν άμεση σχέση ο Βιζυηνός και οι «μεταηθογράφοι» ρεαλιστές και νατουραλιστές πεζογράφοι. Θα μπορούσε όμως να θεωρηθεί, τηρουμένων των αναλογιών, ως προδρομικό φαινόμενο στην Ελλάδα του ρεγιοναλισμού του δεύτερου τύπου.

θεμελιωτή, το θεωρητικό απολογητή και τον αναγνωρισμένο αρχηγό της. Ο Παλαμάς λοιπόν θεωρούσε την ειδυλλιακή διηγηματογραφία της *Εστίας* αναγκαίο μεταβατικό στάδιο της πεζογραφίας μας. Θυμίζω και πάλι όσα σχετικά έγραφε το 1896 σε άρθρο του για τον Βιζυηνό: «Ἡδὴ ἐν τῇ Ἑστίᾳ ἡ Εὐμορφοῦλα καὶ ὁ Μῆτρος, οἱ κορυφαῖοι τοῦ χοροῦ καὶ τὸ λοιπὸν σμῆνος τῶν ἀπλοπονήρων χωρικῶν τὸ πλαισιούμενον ἀπὸ τὰς νεανικὰς καὶ τὸσον δροσεράς περιγραφὰς τῶν Ἀγροτικῶν Ἐπιστολῶν, μᾶς δίδουν νά καταλάβωμεν ὅτι, τὸ διήγημα, ὅπως ἀνυψωθῇ εἰς τὴν πρέπουσαν περιωπὴν, πρέπει πρῶτον νά κατέλθῃ ἀπὸ τὰ νέφη, ἢ νά παραιτήσῃ τὰς ἀσκόπους περιπλανήσεις, καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν γῆν τῆς πατρίδος»⁴³.

Ωστόσο ο Παλαμάς φαίνεται να πιστεύει ότι από το στάδιο αυτό θα μπορούσε να περάσει η πεζογραφία τόσο ανώδυνα όσο και η ποίηση, αν δεν της είχαν βίαια επιβληθεί με τους διαγωνισμούς οι εθνικοί και λαογραφικοί προσανατολισμοί, αν δηλαδή οι πεζογράφοι είχαν αφεθεί ελεύθεροι να αντλήσουν για τους δικούς τους καλλιτεχνικούς σκοπούς, όπως άλλωστε έκαναν και οι σύγχρονοί τους ποιητές, από την πραγματικά πλούσια και πολύτιμη παρακαταθήκη της εθνικής και λαϊκής παράδοσης. Γιατί η «ζημιά» που προκλήθηκε στη λογοτεχνία, με τον εκλαογραφισμό που της επέβαλαν «άνωθεν» ή με το αίτημα για εθνικά θέματα, ήταν τελικά μεγαλύτερη από το ενδεχόμενο όφελος. Και αυτό οφείλεται στο ότι οι απόψεις που έθεσε σε κυκλοφορία η *Εστία*, κυρίως με το κείμενο της προκήρυξης του 1883, πολύ σύντομα μεταβλήθηκαν σε γενικά κριτήρια με βάση τα οποία αξιολογούσαν τα λογοτεχνικά έργα. Σ' αυτό αντέδρασε πολύ έντονα ο Παλαμάς, και να πώς:

Στις 21 Ιουλίου 1899 ο Εφταλιώτης δημοσίευσε στην εφ. *Το Άστυ* άρθρο με τον τίτλο *Ἀληθινὴ καί ψεύτικη τέχνη*, στο οποίο υποστήριζε τη βασική γι' αυτόν θέση, ότι ο εθνικός χρωματισμός στα έργα της τέχνης είναι «τό μόνον πειστήριον τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτῶν ὀντότητος». Η αντίδραση του Παλαμά ήταν και έντονη και άμεση, αφού λίγες μέρες μετά, στις 9 Αυγούστου 1899, δημοσίευσε στο ίδιο το *Άστυ* περισιπούδαστο εκτενές άρθρο με το χαρακτηριστικό τίτλο *Ἡ φαντασία καὶ ἡ πατρίς*. Το άρθρο αυτό μάλιστα, καθόλου δυσεύρετο από τότε που πέρασε στα *Ἄπαντα*, ο αείμνηστος Κασιμπάλης κατέταξε «στα μαχητικά άρθρα του 1891-1899, τα οποία ο Παλαμάς δημοσίευσε για να καταπολεμήσει τη στενοκεφαλιά και την οπισθοδρομικότητα των κυριωτέρων εκπροσώπων της παρερχομένης πνευματικής γενιάς, που οι γνώμες τους είχαν τότε μεγάλο κύρος και επιβολή, αλλά και μερικών νεωτέρων που έμειναν προσκολλημένοι σε πολύ στενές

43. Κωστή Παλαμά, *Ἄπαντα* Β 155.

αντιλήψεις»⁴⁴. Από το άρθρο ακριβώς αυτό προέρχεται και το απόσπασμα το σχετικό με την *Τέχνη*, που παρέθεσα πιο πάνω.

Γράφει λοιπόν ο Παλαμάς:⁴⁵

«Ὁ κ. Εφταλιώτης γυρεύει καί καλά τόν “ἐθνικόν χρωματισμόν”, καθώς λέγει, εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης, ὡς μόνον πειστήριον τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτῶν ὄντοῦτος (...). Τόν ἐθνικόν τοῦτον χρωματισμόν δέν ἀποτελεῖ ζωηρόν τι καί εὐδιάκριτον χρῶμα, ἀλλά λεπτή καί δυσκολοσύλληπτος ἀπόχρωσις· πολὺ δέ περισσότερον τῆς διαφορᾶς τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ χρώματος, τὰ ὥραῖα ἔργα διακρίνει ἡ ταυτότης τῆς ἀκτινοβολίας, ἐξ ἧς προδίδεται ὅτι ταῦτα κοινὴν ἐθνικότητα ἔχουσι τὴν παγκόσμιον τῆς Τέχνης.

Ἄλλ’ ἀφοῦ ὁ κ. Ἐφταλιώτης κρίνει ἀναγκαίαν τὴν πολιτογράφειν τῶν ἔργων τῆς φαντασίας διὰ τοῦ ἐθνικοῦ αὐτῶν χρωματισμοῦ, ποῦ νὰ τόν ἀναζητήσωμεν τόν χρωματισμόν τοῦτον καί ποία ἡ σημασία του διὰ τὴν Τέχνην; Νά τόν ἀναζητήσωμεν εἰς τὸ ἐθνικόν, δηλονότι εἰς τὸ δημοτικόν τῆς γλώσσης; Ἄλλὰ γνωρίζομεν ποιήματα, καί ἄλλα παντός εἶδους λογοτεχνήματα δῆθεν, τῶν ὁποίων τὴν ἀμουσίαν ὄχι μόνον δέν συνέχει, ἀλλὰ καί ἐπὶ τὸ ἀηδέστερον μεγεθύνει ἡ λαϊκὴ ἀκριβῶς ἀπλότης τῆς γλωσσικῆς μορφῆς (...). Νά τόν ἀναζητήσωμεν τόν ἐθνικόν χρωματισμόν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν θεμάτων καί τῶν ὑποθέσεων; εἰς τὴν ζωγραφίαν τῶν πατρίων ἡθῶν καί ἐθίμων; Εἰς τὴν ρητορικὴν ἐπίδειξιν περισσῆς φιλοπατρίας; Σχετίζεται πρὸς τὴν *λαογραφίαν καί τὴν πατριδογραφίαν*; Συνδέεται πρὸς τὴν πολιτικὴν; Ἄλλὰ τίποτε τῆς πολιτικῆς ὀλεθριώτερον διὰ τὰ ἔργα τῆς Τέχνης. Καί ὑπογράψω μὲ τὰς δύο μου χεῖρας τοὺς σοφοὺς τούτους λόγους ξένου κριτικοῦ: “Ὁ ποιητὴς δέν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι φιλόπατρις, ἐνθουσιᾶδης ρήτωρ. Ἡ ἀληθῶς καλὴ ποίησις, καί ἂν ἀρύεται τὸ θέμα αὐτῆς ἐξ ἀπωτάτων χωρῶν καί χρόνων, ἐνισχύει τὸ ἐθνικόν αἴσθημα καί ἀνυψοῖ τὸ ἐθνικόν φρόνημα πλεיותרον ὡδεκάδος θουρίων».

Δέν παραγνωρίζω τὴν δύναμιν τῶν διαφορῶν, φυσικῶν καί ἠθικῶν, περιβαλλόντων, ἅτινα συναποτελοῦσι τὴν ἰδιάζουσαν φυσιογνωμίαν ἐκάστης φυλῆς, ἐκάστης ἐθνικότητος, καί τόν μοιραῖον αὐτῶν ἀντίκτυπον ἐν τῇ φιλολογίᾳ (...). Ἄλλ’ ἡ δημιουργικὴ φαντασία δέν ἐπηρεάζεται μόνον ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τούτους παράγοντας· μυρία ἄλλα δυνάμεις ἐσωτερικαί, ἐξαιρετικαί, σκοτειναί, δυσδιάκριτοι, κληρονομικότητες, ἀταβισμοί, νευροπάθειαι, ὑπερευαισθησίαι, τοῦ ὁρμεμφύτου αἱ λειτουργίαι καί αἱ ἐργασίαι τοῦ ἀσυνειδήτου (...) καθιστῶσι τόν καλλιτέχνη συγγραφέα τοῦτο μὲν ἀποκορύφωμα μα-

44. Κωστή Παλαμά, *Ἀπαντα* Β 536.

45. Οἱ υπογραμμίσεις δικές μου.

κροβίου παρελθόντος, τούτο δέ προτρέχοντα τών συγχρόνων προφήτην άμυδρώς διανοιγομένου μέλλοντος (...)

‘Αλλ’ όπως θά ήτο ψευδός νά δογματίση τις ότι ό ποιητής είναι παίγνιον πάσης άσυνειδησίας (...), ούτω είναι πάσης σοβαρότητος γυμνή ή γνώμη τών φρονούντων, ότι ό ποιητής διά νά έκτελέση τόν προορισμόν του καθήκον έχει νά συντάξη προϋπολογισμούς και νά καταρτίση προγράμματα και νά τηρήση κατάστιχα, έπενδύων πάντα ταύτα μέ έξώφυλλα, φέροντα τά έθνικά χρώματα. ‘Ο ποιητής, μοιραίως, διά νά έκτελέση τόν προορισμόν του, δέν έχει άλλον όδηγόν και γνώμονα πλην τής ιδίας έαυτού ψυχής, εις τά βάθη τής όποιας προσκλίνων κρυφακούει (...). Πάσα άλλη σκέψις και θλέψις, ήθογραφίαί, πατριωτισμοί, σελίδες έκ τής ιστορίας και τής περίξ κοινωνίας, όσονδήποτε ζωηρά και άν είναι ή βαφή τών έθνικών χρωμάτων αυτών, όταν δέν είναι ταύτα απλά μέσα, ως πάν άλλο μέσον, πρός έκδηλώσιν τής ψυχής του ποιητού, πρός μουσοδομίαν τής έν αυτή λανθανούσης μυριοφωνίας, είναι, άπλούστατα, ό άριστος τρόπος πρός καλλιέργειαν και συγκομιδήν *κολοκυθιών*⁴⁶.

‘Οσαύτως άν είναι ανάγκη νά διακρίνωμεν έθνικά έργα τέχνης από τών μη τοιούτων, και έργα τέχνης, άναριστώντα τά ήμέτερα από τών άπομιμουμένων τά ξένα, ή διάκρισις αύτη, διά τούς έγκύπτοντας εις τά βάθη τών πραγμάτων, δέν δύναται νά γίνεται ή ως έξής: ‘Η έθνικότης έργου τινός τέχνης δέν μετρεΐται ή πρός τόν θαυμόν τής έσωτερικής και αύτοτελους αυτού άξίας, τής καλλιτεχνικής. ‘Εθνική είναι ή σημασία τών ύψηλών και άληθών καλλιτεχνημάτων. Τό ώραϊον είναι κτήμα έσασί του ‘Εθνους, όπερ τό παρήγαγε, ό,τι είναι ώραϊον έν τη τέχνη, είναι τής έθνικής ζωής άπόρροια, μία τών σημαντικών έκδηλώσεων αύτης»⁴⁷.

Αν λοιπόν σκεφτεί κανείς ότι ο Παλαμάς πολεμούσε πάντα ιδέες και ποτέ πρόσωπα και ότι επιπλέον τα πρόσωπα της *Εστίας*, τέσσερα μόλις χρόνια μετά το κλείσιμό της, ζούσαν και κυκλοφορούσαν δίπλα του, δε θα δυσκολευτεί να συμφωνήσει με την άποψη ότι στο σημαντικό αυτό κείμενο ο Παλαμάς όχι μόνον αναφέρεται έμμεσα στην *Εστία* και τον κύκλο της αλλά και παραπέμπει ευθέως στο κείμενο της προκήρυξης του 1883 με την υπαινικτική χρησιμοποίηση της ιδίας ορολογίας, προκειμένου να υπογραμμίσει τις αρνητικές επιπτώσεις της προσπάθειας που βρισκόταν πίσω από τους διαγωνισμούς, επιπτώσεις αρνητικές και για την ίδια τη λογοτεχνία (καλλιέργεια και συγκομιδή... *κολυκυθιών*) αλλά και για την κριτική, στο ποσοστό που οι απόψεις αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως γενικά ή, το

46. Υπογραμμισμένο από τον Παλαμά.

47. Κωστή Παλαμά, *Άπαντα* Β 379-382.

χειρότερο, μοναδικά κριτήρια αξιολόγησης των λογοτεχνικών έργων.

Όλα αυτά βέβαια μας οδηγούν πολύ μακριά από τους απλοϊκούς ενθουσιασμούς του κ. Παπακώστα, οι οποίοι όμως έχουν το ελαφρυντικό ότι βρίσκονται, τουλάχιστον, σε σχέση αρμονικής αναλογίας και αφοπλιστικής αντιστοιχίας με «την ευτυχισμένη ζωή του χωριού, την ομορφιά της φύσης και την παιδική αναμελιά» του Δροσίνη (σ. 86).

SOMMAIRE

Hélène Politou-Marmarinou, *La revue «Hestia» (1876-1895) et la nouvelle*

(*Une antithèse et une thèse*)

Cette étude, qui est le compte-rendu exhaustif du livre «La revue *Hestia* et la nouvelle», commence par reconnaître la valeur du travail effectué par M. Yannis Papacostas: elle réside dans des informations utiles et des détails concernant la matière et les collaborateurs de la revue. Mais ensuite elle met l'accent sur les importantes insuffisances du livre, à savoir:

- a) L'absence de méthodologie rigoureuse.
- b) L'usage antidéontologique, au point de vue scientifique, de la bibliographie.
- c) Le manque de bases théoriques, pourtant absolument indispensables pour faire face aux problèmes posés.
- d) L'absence de problématique: l'auteur ne pose aucune question, pas même les plus évidentes.

Parallèlement à ces observations, si l'on se fonde sur le matériau même qui est l'*Hestia*, ainsi que sur des textes critiques de Palamas et sur la bibliographie récente relative au sujet, on peut soutenir l'hypothèse, selon laquelle la revue *Hestia* non seulement n'a pas favorisé le développement naturel de la nouvelle néo-hellénique, comme le soutient de façon enthousiaste l'auteur, mais au contraire l'a désorientée, surtout à cause des contraintes conditionnantes des concours; elle a ainsi agi de façon plus ou moins négative sur l'évolution de la nouvelle vers un réalisme et naturalisme autonomes, malgré les débuts permetteurs —avant 1883— de Vikélas et de Viziinos.